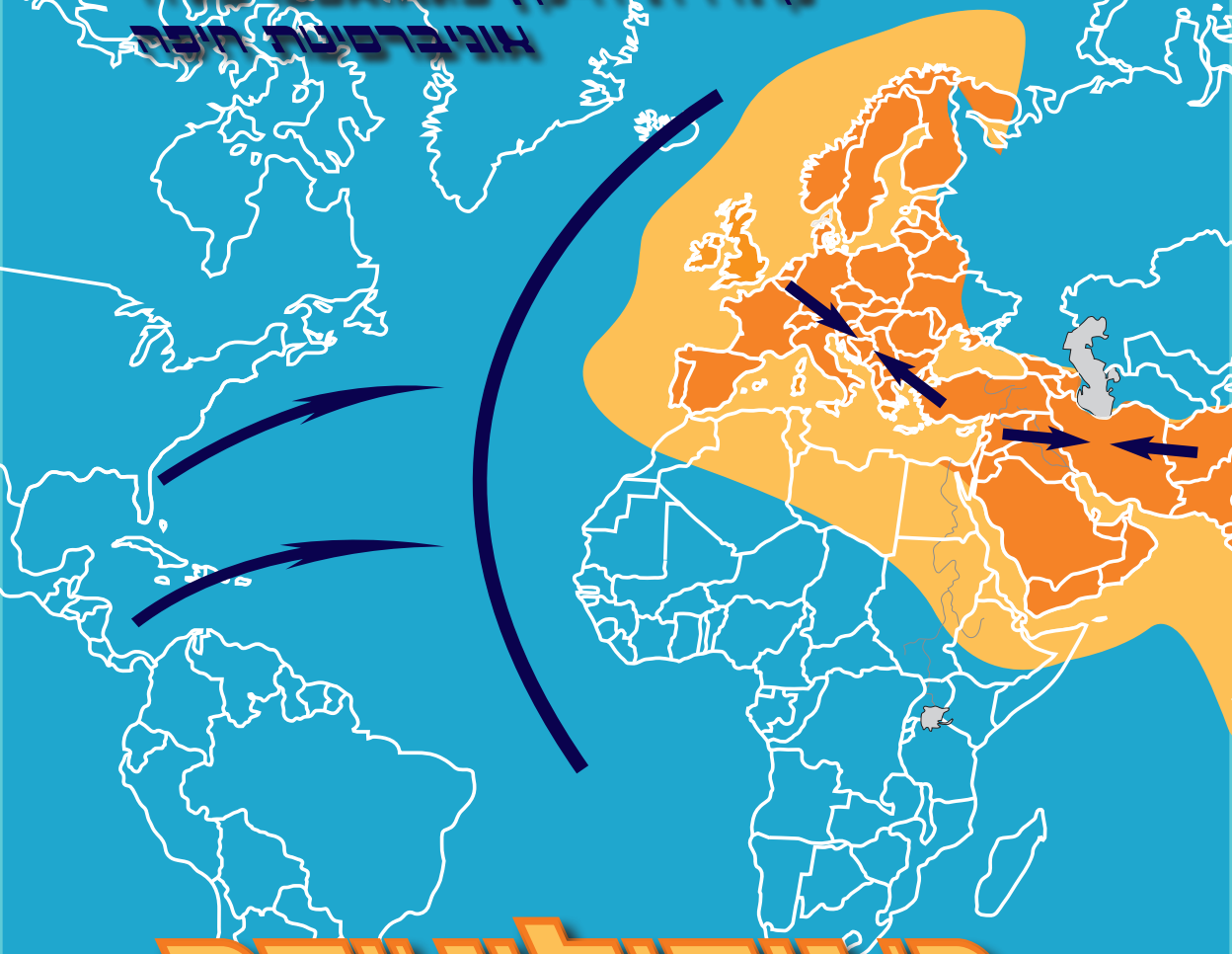

בחדרת חיובין להגואסטרנוקוד
אונוברסנטת חופת

גאוקולוניקוד

הגות, היסטוריה ומעשור

טל טובי

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה

אוניברסיטת חיפה

גאופוליטיקה: הגות, היסטוריה ומעשה

טל טובי

אוגוסט 2008

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918-2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה : ארנון סופר

עריכת לשון : שרה יורמן

עריכה גרפית והבאה לדפוס : נוגה יוסלביץ

הודפס בישראל בשנת 2008

© כל הזכויות שמורות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה

ISBN 965-7437-07-0

הדפסה : א.א.א. הדפסות בע"מ

[/http://web.hevra.haifa.ac.il/~ch-strategy/](http://web.hevra.haifa.ac.il/~ch-strategy/)

תוכן העניינים

5	פתח דבר
7	מבוא
13	התפתחות הגאופוליטיקה בעידן ההגמוניה האימפריאליסטית: 1890-1945
14	ההגות הגאופוליטית 1890-1920
27	הגאופוליטיקה הגרמנית (1919-1941) והשפעותיה
	התפתחות הגאופוליטיקה של ארצות הברית וברית המועצות לפני
	המלחמה הקרה
38	הגאופוליטיקה הרוסית/סובייטית
40	הגאופוליטיקה האמריקנית
47	הגאופוליטיקה של המלחמה הקרה
48	שלב I : יצירת טבעת הבלימה (1947-1956)
53	שלב II : פריצת הבלימה (1957-1979)
59	שלב III : הנסיגה הסובייטית (1980-1989)
62	דיון: מקינדה, מהאן והמלחמה הקרה
66	הרהורים על הגאופוליטיקה בשלהי המאה ה-20 וראשית המאה ה-21
72	מקורות

רשימת מפות ואיורים

מפות

- 18 **מפה 1** : אירופה ערב מלחמת העולם הראשונה
- 20 **מפה 2** : עולמו של מקינדר 1904
- 22 **מפה 3** : עולמו של מקינדר 1914
- 23 **מפה 4** : עולמו של מקינדר 1943
- 26 **מפה 5** : האימפריאליזם האמריקני
- 28 **מפה 6** : אירופה 1919
- 30 **מפה 7** : תפיסת "מרחב המחיה" הגרמני
- 35 **מפה 8** : תחום האימפריאליזם היפני (1942)
- 36 **מפה 9** : מפת העולם על פי ספייקמן
- 39 **מפה 10** : רוסיה
- 52 **מפה 11** : ברית NATO וברית וורשה
- 56 **מפה 12** : קרן אפריקה

איורים

- 9 **איור 1** : תחומי המשנה של הגאוגרפיה
- 12 **איור 2** : הקשר שבין גאוגרפיה ופוליטיקה

פתח דבר

קתדרת חייקין גאה להגיש לקוראינו את עבודתו של ד"ר טל טוביגאופוליטיקה: הגות, היסטוריה ומעשה. זהו הפרסום המקיף ביותר בעברית שיצא לאור עד כה בנושא חשוב וטעון זה. על נושא זה כתבו בעברית יצחק גלנור בפרק ראשון בספרו *ושבו בנים לגבולם* בהוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ה. יהושפט הרכבי התייחס לנושא זה בספרו *מלחמה ואסטרטגיה* מבלי שציין את המילה עצמה (להלן). גאוגרפים ישראליים כתבו על נושא זה כאן ושם, אך מעולם לא נכתבה עבודה כה מקיפה בעברית על הנושא כפי שעושה זאת טל טובי.

זהו נושא חשוב שכן הגאופוליטיקה היא אבן יסוד מרכזית להבנת השיקולים המדיניים בהסכמי שלום, חתימה על בריתות בין המדינות או ביטולן, בניית הכוחות הלוחמים במדינה ופרישתם במרחב. זהו נושא קריטי בשיקולי יציאה למלחמה וגם דטרמיניסטי בתכנון מהלכי מלחמות מאז ומעולם. זהו גם נושא טעון מאד לנו היהודים, שכן היו אילו הגרמנים, ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה שהביאו דיסציפלינה זו לשיאים חדשים של ציניות ורשעות.

היה זה קרל האוסהופר שטען כי על הגאופוליטיקה לספק תמיכה לניהול מדיניות החוץ הגרמנית ודיבר על הצורך ביצירת מרחבי מחיה חדשים לגרמניה במזרח אירופה. היטלר בספרו *מאבקי* (מיין קאמפ) עוסק רבות בתיזה זו של תפיסת מרחבי המחיה במזרח. תפיסת המרחב המזרחי תביא, לדבריו, לאיחוד כל בני הלאום הגרמני, וליצירת גרמניה גדולה.

היפנים הושפעו גם הם מתפיסה זו ואימצוה בכל הנוגע למרחבי המחיה שלהם בחופי האוקיינוס השקט ואיי. משום כך מושג הגאופוליטיקה הוצנע בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה ואנשי מדע חיפשו לו תחליף או סרבו לעסוק בנושא. השם קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה הוא דוגמא נוספת לעקיפת השם קתדרת חייקין לגאופוליטיקה.

טל טובי אינו מתמודד דווקא עם התקופה הנאצית אלא דן בהתפתחות הדיסציפלינה מ-1890 ועד היום, וכן צפי לעתיד. זהו מסמך רביעי של ד"ר טובי בתחום הגאופוליטיקה. בעבר פורסמו במסגרת הקתדרה שלושה פרסומים נוספים: *אמצעי לחימה גאואסטרטגי* – נושאת המטוסים כמקרה בוחן, אוקטובר 2006. הגאואסטרטגיה

במאה ה-20 : היווצרותה של פרדיגמה חדשה, יוני 2007, הצי הסיני מגמות ותמורות,
אוקטובר 2007, כולם נושאים גאופוליטיים מובהקים.

קתדרת חייקין שמחה על הפירסום הנוסף בסדרה זו ומקווה שגם הוא יעשיר את
הקרובים לנושא כמו הפירסומים הקודמים בתחום.

תודה לכל מי שנטל חלק בפרסום זה, די"ר טל טובי, נוגה יוסלביץ ושרה יורמן

פרופסור ארנון סופר

ראש קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה

אוניברסיטת חיפה

יולי, 2008

מבוא

מונוגרפיה זו תבחן את מהותו של המושג גאופוליטיקה מנקודת מבט היסטורית. אין הכוונה לערוך רשימה של הוגי הדעות המרכזיים של תחום מחקר מרתק זה, אלא למקם את ההוגים בתהליכים היסטוריים ולהראות כיצד הושפעה הגאופוליטיקה, וכיצד זו השפיעה בתורה על תהליכים היסטוריים. הנחת היסוד של מונוגרפיה זו היא כי כל דיון בגאופוליטיקה העולמית מחייב ניתוח תהליכים היסטוריים. הדיון והניתוח בשלבי התפתחות החשיבה הגאופוליטית תעשה לפי חלוקה כרונולוגית, על פי המודל שמציע כהן (Cohen 2003: 12). התקופה הראשונה תהיה תקופת ההגמוניה האימפריאלית, שתחומה הכרונולוגי מתחיל בעשור האחרון של המאה ה-19 ומסתיים ב-1945. תקופה זו מתחלקת לשתי תקופות משנה. בתקופת המשנה הראשונה שלטה החשיבה הגאופוליטית הבריטית, והיא נמשכה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בתקופת המשנה השנייה שלטה החשיבה הגרמנית, והיא זו המאפיינת את השנים שבין שתי מלחמות העולם. התקופה השנייה מכילה בתוכה את מאבק האיתנים בין שתי מעצמות העל שעלו מעל חורבותיו של הסדר העולמי הישן לאחר מלחמת העולם השנייה, קרי ארצות הברית וברית המועצות – המלחמה הקרה (1945-1990). התקופה השלישית החלה עם קריסתה של ברית המועצות וסיומה של המלחמה הקרה, והיא מתאפיינת בהגמוניה הצבאית החד-קוטבית של ארצות הברית.¹

המושג גאופוליטיקה נטבע לראשונה ב-1899 על ידי הגאוגרף השבדי רודולף קיילן (Kjellén) במסגרת מאמר שעסק בעיצוב גבולותיה הטבעיים של שבדיה. במאמר זה תוארה הגאופוליטיקה כתיאוריה המגדירה את המדינה כאורגניזם גאוגרפי, או כתופעה במרחב מסוים. קארל האוסהופר (Haushofer), מההוגים החשובים בגרמניה בין שתי מלחמות העולם, הגדיר את הגאופוליטיקה כדוקטרינה אודות דטרמיניזם מרחבי של כלל התהליכים הפוליטיים, המתבססת על יסודות רבים של מדע הגאוגרפיה. חוקר מדע המדינה האמריקני אדמונד וולש (Walsh) הגדיר, במהלך מלחמת העולם השנייה, את הגאופוליטיקה כחקירה משולבת של הגאוגרפיה האנושית ומדע המדינה, וכי זו חקירה משולבת, היא אינה מודרנית וניתן לעקוב אחריה עד לימיהם של אריסטו, סטרו, מונטסקייה וקאנט (Cohen 2003: 11; Jones, Jones and Woods 2004: 2-4).

1 יש הטוענים כי הגוש המערב אירופאי, סין ויפן מהווים אלטרנטיבה לארצות הברית. אך מדינות אלו, ובמיוחד האיחוד האירופאי ויפן עדיין לא הצליחו לתרגם את עוצמתן הכלכלית לעוצמה מדינית. ארצות הברית היא זו המצליחה לתרגם את עוצמתה לעוצמה פוליטית, בעיקר הודות לכוחה הצבאי הקונבנציונלי חסר המתחרים.

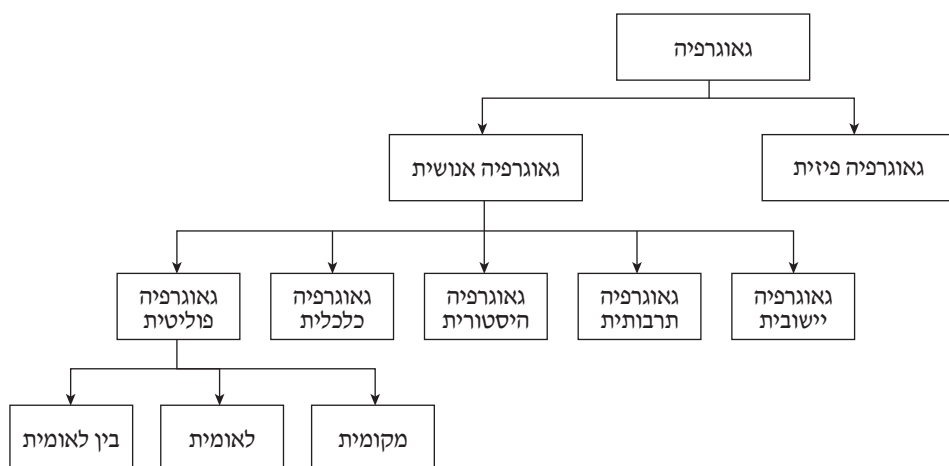
קיימות הגדרות נוספות לגאופוליטיקה, אך בתחום אחד מסכימים כולם והוא, כי הגאופוליטיקה היא שדה מחקר הבוחן את מערכת היחסים הבין-לאומיים מנקודת מבט גאוגרפית. במילים אחרות, ניתן להגדיר את הגאופוליטיקה כחקר השפעת הגאוגרפיה על הפוליטיקה העולמית. נקודת המבט הגאוגרפית טוענת כי למיקום, למרחק ולהתפלגות המשאבים הטבעיים והאנושיים יש השפעה מכרעת על מהות ועיצוב היחסים הבין-לאומיים. לפיכך, כל דיון במושג מחייב אותנו לבחון קודם כל את יסודות שני המרכיבים, קרי גאוגרפיה ופוליטיקה.

הגאוגרפיה היא שדה מחקר החוקר באופן שיטתי תופעות של מיקום ומקום (Wright 1955: 339-340). הגאוגרף שואל עצמו שאלות השואלות היכן תופעות שונות קיימות ונמצאות, ומדוע הן נמצאות דווקא שם ומה המשמעות לכך. בנוסף לכך, הוא בוחן מאפיינים של מקומות ומשווה אותם לתופעות במקומות אחרים, תוך התייחסות לתופעות כלל-עולמיות. בחינתו של הגאוגרף היא כוללת ומכילה היבטים פיזיים, חברתיים, כלכליים, פוליטיים, סביבתיים ואנושיים, המהווים כוחות וגורמים המעצבים ומשפיעים על הפעולות האנושיות בתאי שטח ברחבי העולם. המיקום מהווה, למעשה, את השאלה היסודית והבסיסית ביותר בגאוגרפיה והוא המשפיע על כלל הפעילות הפיזית האנושית.

בבחינת המיקום יש לעשות הבחנה בין מיקום אבסולוטי ומיקום יחסי. המיקום האבסולוטי הוא המיקום המדויק של מקום מסוים על פני כדור הארץ. קביעה זו היא מדעית ומתבצעת על ידי בחינת קווי אורך ורוחב. המיקום היחסי הוא מיקום ביחס או בהשוואה למקום אחר. המיקום היחסי חיוני להבנת הבין-לאומיות של הגאופוליטיקה. לדוגמה, מיקומה הגאוגרפי של ארצות הברית בין שני אוקיינוסים, ממזרח וממערב והימצאותן של מדינות חלשות מבחינה צבאית בגבולה הדרומי והצפוני, תרמו תרומה מכרעת לעיצוב מדיניות החוץ האמריקנית מסוף המאה ה-19. כמו כן, למיקום הגאוגרפי יש גם השפעה בתחום הצבאי. העובדה שבריטניה היא מדינת אי הביאה להדגשת העוצמה הימית. מנגד גרמניה, כמדינה הנמצאת בליבה של אירופה, הביאה להדגשת העוצמה היבשתית וזניחת הצי עד שלהי המאה ה-19.

הגאוגרפיה כוללת בתוכה שני תחומי משנה עיקריים: הגאוגרפיה הפיזית והגאוגרפיה האנושית. הגאוגרפיה הפיזית בוחנת את המיקום והתפוצה של מגוון היבטים של המערכת הפיזית העולמית או האזורית, ובכלל זה תופעות אקלים, צמחייה, גאומורפולוגיה ואקולוגיה. הגאוגרפיה האנושית מתמקדת במערכת יחסי הגומלין

בין חברות אנושיות ותרבויות לגורמים הפיזיים בהן חברות אלו נמצאות ופועלות. מתוך תחומי המשנה של הגאוגרפיה האנושית ניתן למנות את הגאוגרפיה היישובית, גאוגרפיה חברתית, גאוגרפיה כלכלית, גאוגרפיה היסטורית והגאוגרפיה הפוליטית (איור 1).

איור 1: תחומי המשנה של הגאוגרפיה

יש לציין, כי לימוד הגאוגרפיה הפיזית חיוני ביותר להבנת הגאוגרפיה האנושית. דוגמא היסטורית בולטת היא מיקומה הפיזי-אקלימי של רוסיה ושאיפתה להשגת גישה ל-או שליטה על נמלים הנמצאים במים חמים. שאיפה זו אפיינה את מדיניות החוץ של רוסיה כבר מתקופת הצאר פטר הגדול, ובעזרת שאיפה זו ניתן להסביר את שורת המלחמות בין רוסיה והאימפריה העות'מאנית במהלך המאה ה-19, מלחמת רוסיה-יפן בראשית המאה ה-20 וכן את מדיניות החוץ הסובייטית בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה ולאחריה, בתקופת המלחמה הקרה.²

כאמור, תחום משנה בתוך הגאוגרפיה האנושית היא הגאוגרפיה הפוליטית. תחום זה בוחן את הקשר בין הפוליטיקה והגאוגרפיה, המשתרע מהתחום המקומי ועד התחום הבין-לאומי. מבין התחומים ניתן לציין דיון על מיקומם של גבולות בין מדינות שונות, התפלגויות בתחום המוניציפאלי, האלקטורלי והכלכלי, יחסי מרכז-פריפריה, שימושי קרקע ותכנון פיזי, מערכות חוק ומשפט וניהול משאבי טבע משותפים. מונוגרפיה זו תעסוק רק בהיבט הבין-לאומי של הגאופוליטיקה.

לאחר מלחמת העולם השנייה זנחה החשיבה המערבית את המושג גאופוליטיקה, כיוון שהיה בעל משמעות שלילית. המושג נקשר לתפיסה הגאופוליטית במחשבה הנאצית ערב המלחמה, אשר העלתה על נס את תפיסת 'מרחב מחייה' (Lebensraum). מושג זה היה הבסיס הפילוסופי אתו יצאה גרמניה הנאצית למלחמת העולם השנייה, ובמסגרתו בוצעו פשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות. לפיכך, במערב התקבל המושג גאוגרפיה פוליטית (Parker 1985: 2; Flint 1998: 26). במהלך שנות ה-70 הוחזר השימוש במושג גאופוליטיקה והוא מוגדר כיום כענף משנה בתוך הגאוגרפיה הפוליטית, כאשר ההתייחסות היא בעיקר לבחינת השפעת הגאוגרפיה על המערך הבין-לאומי ותחום יחסי החוץ של מדינה מסוימת (Braden and Shelley 2000: 20). יחד עם זאת, אין להתעלם מהעובדה כי על הגאופוליטיקה ברמה העולמית משפיעה גם הפוליטיקה המקומית/הפנימית של המדינה. כך, למשל, בארצות הברית הצלחה או כישלון בניהול מדיניות חוץ מושפעים מאוד מהפוליטיקה הפנימית. אי הצטרפותה של ארצות הברית לארגון חבר הלאומים, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ומדיניות הבדלנות האמריקנית בשנות ה-20 וה-30 של המאה העשרים נבעו מלחצים שהפעילה הפוליטיקה הפנים-אמריקנית.

נקודת מבטה של הגאוגרפיה על היחסים הבין-לאומיים מתחילה בבחינת היסודות הבסיסיים ביותר המבחינים בין אומה (Nation) ומדינה (State). הגדרתה של אומה נובעת מהיבטים תרבותיים, דתיים, שפה, אתניות והיסטוריה משותפים. לפיכך, האומה מכילה בתוכה אוסף של פרטים המלוכדים והחולקים את אותם היבטים תרבותיים, יחד עם תחושה חזקה של הגדרה עצמית. לכידות תרבותית-אתנית זו מבדילה אותם מלאומים אחרים, היכולים לדור בכפיפה אחת באותה יחידה פוליטית, קרי מדינה, כדוגמת הוולונים והפלמים החיים בבלגיה. כמו כן, לאום מסוים יכול להימצא במספר יחידות פוליטיות, כדוגמת הכורדים.

המדינה היא תוצאה אלימה של המערכת הבין-לאומית המודרנית, שנוצרה בעקבות הסכם וסטפליה (1648) (Ray 1995: 168-169). המערכת העולמית התבססה על מדינות עצמאיות וריבוניות, אשר לא היו כפופות למרות עליונה. ההכרה בעיקרון הריבוניות (sovereignty), כלומר עצמאותה המוחלטת והבלתי מוגבלת של מדינה לנהל את ענייניה הפנימיים בלא התערבות חיצונית, היא, למעשה, אחד מיסודותיה החשובים ביותר של המערכת הבין-לאומית. שרטוטו של גבול נועד להפרדה פוליטית בין מדינות, גם אם זו חלוקה מלאכותית המפרידה בין לאומים.³

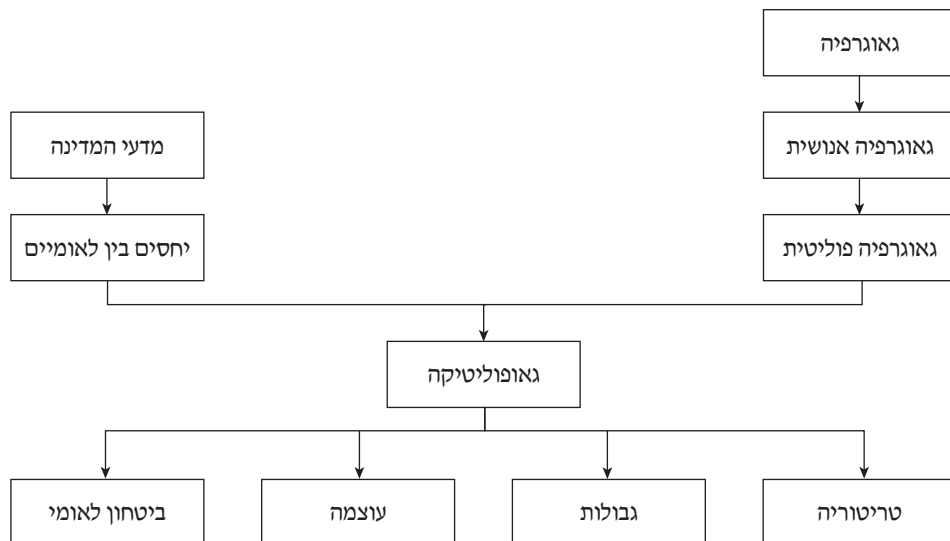
3 על התפתחות ומאפייני המדינה הריבונית ראו: Jones, Jones and Woods 2004: 21-37

כיום יש קרוב למאתיים יחידות פוליטיות ריבוניות. מספר זה גדל בהתמדה מאז סיומה של מלחמת העולם השנייה, כתוצאה מתהליך הדה-קולוניזציה, בו מדינות אירופה החלו לעזוב את הקולוניות שנמצאו תחת שליטתן, בעיקר באסיה ובאפריקה. לאחר המלחמה הקרה נוצרו מדינות חדשות בעקבות התפרקותה של ברית המועצות ויוגוסלביה.

ההבחנה המבדלת בין לאום ומדינה חיונית להבנה וניתוח עימותים בין-לאומיים. אחד הגורמים העיקריים לפרוץ מלחמת העולם הראשונה היה בעייה של מיעוטים לאומיים בתוך יחידה פוליטית מוגדרת ורב-לאומית (האימפריה האוסטרו-הונגרית והאימפריה העות'מאנית). כמו כן, מטרת תהליך מדיניות החוץ של גרמניה הנאצית, עד הפלישה לפולין, כוון, בין היתר, לאיחוד הלאום הגרמני תחת יחידה פוליטית אחת. הימצאותן של קבוצות לאומיות, אתניות ודתיות בתוך יחידה פוליטית מלאכותית מוגדרת היא אחת הסיבות העיקריות לפריצתן של מלחמות אזרחים, בעיקר בעולם המתפתח. זוהי מורשת נוספת של הקולוניאליזם. גבולות המדינות החדשות שורטטו באופן מלאכותי על שולחנות הדיונים באירופה, ללא כל התחשבות בשבטים, עמים, עדות ודתות ובמוקדי כוח מקומיים. כך, למשל, ההיגיון המנחה בחלוקתה של אפריקה על ידי מדינות אירופה היה הרצון לחלק ביניהן את העושר בחומרי הגלם ויצירת מוצא אל הים לכל אחת מהן, כנתיב הבלעדי להעברת חומרי הגלם אל המפעלים באירופה. חלוקה מלאכותית זו היא מהגורמים העיקריים (ולעיתים אף הבלעדיים) לחוסר היציבות הפוליטית באפריקה, דרום אסיה והמזרח התיכון, חוסר יציבות הנמשך עד היום.

ניתן, אם כן, להגדיר את הגאופוליטיקה כקשר שבין הגאוגרפיה לעיצוב וניהול מדיניות חוץ של מדינה מסוימת, או כהשפעת הגאוגרפיה על תהליך מדיניות החוץ (איור 2). הגאופוליטיקה מכילה בתוכה מערכת יחסי גומלין בין טריטוריה, עוצמה ועימות בין יחידות פוליטיות ולאומיות. ביחסים הבין-לאומיים, שליטה על טריטוריה מסוימת פירושה הקרנת עוצמה, והגברת העוצמה משמעה, לעיתים קרובות, הרחבת השליטה הטריטוריאלית. לאורך ההיסטוריה מלחמות רבות פרצו בעקבות שאיפות מנוגדות לשליטה בשטח מסוים. מדיניות חוץ של מדינות רבות הושפעה מהרצון לשלוט על שטח ממניעים כלכליים, אסטרטגיים ופוליטיים. מדינות שהובסו במלחמה נאלצו לוותר על שטחים לטובת המנצחים. הקשר בין עוצמה וטריטוריה ניתן לבחינה בכל רמות הגאוגרפיה. העוצמה מציגה את האפשרות לשליטה או השפעה על אחרים.

השליטה על טריטוריה מסוימת מהווה גם את מהות הריבונות של היחידה הפוליטית, כלפי פנים וכלפי חוץ.

איור 2 : הקשר שבין גאוגרפיה ופוליטיקה

התפתחות הגאופוליטיקה בעידן ההגמוניה האימפריאליסטית: 1890-1945⁴

למרות שהכתיבה ההגותית-מדעית והיווצרותה של הגאופוליטיקה כשדה מחקר, נמצא במעבר בין המאה ה-19 והמאה ה-20, הרי הגאופוליטיקה נוצרה מתוך רצון קמאי להבין את היחס שבין המקורות הפיזיים הקבועים (הגאוגרפיה) לפעילות האנושית כקבוצה (פוליטיקה). ריטאייל טוען כי "Geopolitics is as old as the political" (Retaille 2001: 35).

ייתכן כי הגאופוליטיקן הראשון הוא הרודוטוס, אבי ההיסטוריה המערבית. בספרו *היסטוריה*, מנתח הרודוטוס את ההתנגשות הצבאית בין פרס וקואליציית הפוליס היווניות. טענתו הייתה כי "ההתנגשות ציביליזציות" זו, קרי מלחמה כפעילות אנושית-פוליטית, הושפעה גם מהתנאים הגאוגרפיים של הצדדים הלוחמים (Martin 2005: 19, 21-23). פילוסוף פוליטי קלאסי נוסף היה אריסטו, אשר עסק בשאלות רבות בספרו *פוליטיקה*, שניתן להגדירן כסוגיות מתחום הגאופוליטיקה. אריסטו בחן את הסביבה הטבעית משתי נקודות מבט. הראשונה היא השפעתה על בני האדם, והשנייה, השפעתה על פעולות בני האדם, במיוחד בתחומי הכלכלה והמלחמה (Kristof 1960: 17). כלומר, ההוגים הקלאסיים הדגישו את ניתוח מכלול הפעולות האנושיות בהתייחסות למרכיבי היסוד הפיזיים (Strausz-Hupé 1972: 13). לפיכך, ניתן להגדיר את הגאופוליטיקה של הגאוגרפים העתיקים כ'גאופוליטיקה טבעית', כלומר, כזו הטוענת כי התנאים הגאוגרפיים הטבעיים הם שהשפיעו על ניהולה של פוליטיקה בין מדינתית.

בשלהי המאה ה-17 החלה מדיניות החוץ של המעצמות האירופאיות להישען על היסודות והעקרונות המרכיבים את הגאוגרפיה המודרנית. התפתחות זו קשורה באופן הדוק לתגליות הגאוגרפיות הגדולות של ראשית העת החדשה. הגאופוליטיקה המודרנית, זו של המאה ה-20, קובעת את היינריך פון בילוב (Bülow, 1751-1807), שפעל בשלהי המאה ה-18, כמבשרו הראשון של מדע זה. בילוב קבע בכתיבתו כי ניתן לתאר את ניהול המלחמה במושגים גאומטריים, הנובעים מחוקי המכניקה של ניוטון. לפי בילוב, עוצמת האנרגיה הצבאית נחלשת ביחס הפוך לריבוע המרחק, אותו עובר

4 אין בכוונת פרק זה והבאים אחריו לבחון את כל האסכולות וההוגים בתחום הגאופוליטיקה. משימה מעין זו אינה יכולה להיות מושגת במסגרת מונוגרפיה זו. האסכולות והוגי הדעות בהם בחרתי לעסוק הם אלה שניתן להגדירם כ"אבות המייסדים" של דיסציפלינה זו, ותרמו תרומה מכרעת להבנת אירועים כבירים בהיסטוריה של המאה ה-20, או שהשפעתם חורגת בהרבה מתחום הזמן בו פעלו, קרי הגותם רלבנטית גם לאחר מלחמת העולם השנייה והמלחמה הקרה, אל עבר המאה ה-21.

הצבא. לפיכך, החל מנקודה מסוימת כוחו של צבא מתקדם נחלש ככל שהוא מתרחק מבסיס היציאה שלו, ולכן עוצמת הצבא מוגבלת לתחום גאוגרפי מסוים של פעילות צבאית (Palmer 1986: 115).

את העקרונות האסטרטגיים שלו הרחיב בילוב ב-1799 לעקרונות מדיניים. בילוב טען שכיוון שתחום יכולתו של צבא מסוים לפעול מוגבלת מבחינה גאוגרפית, הרי מדינות אירופה הקטנות ייכבשו על ידי המדינות הגדולות, אך אלה יהיו מוגבלות ביכולתן להמשיך ולהתפשט. עיצובה מחדש של המערכת האירופאית תביא, בסופו של תהליך, להיעלמותה של המלחמה כיוון שלא תהיה שום יכולת למדינה גדולה להמשיך ולהתפשט. לפיכך, המלחמה תאבד את טעמה וישרור שלום קבע (גת 2000 74-73; 16-18; Strausz-Hupé 1972). תופעת המלחמה לא נעלמה, אמנם, אך טענתו של בילוב כי גבולות ההתפשטות של מעצמה הם מוגבלים הוֹכַחָה, בראייה היסטורית, כנכונה. למעשה, תפיסת 'התפשטות היתר' (imperial overstretch), היא העומדת בבסיס התיזה של ספרו המונומנטאלי של פול קנדי (קנדי 1992: 66).⁵

ההגות הגאופוליטית 1890-1920

באופן פשטני, ההגות התיאורטית המודרנית, העוסקת בעקרונות הגאופוליטיקה, החלה בשלהי המאה ה-19 (Parker 1985: 3), תקופה שהתאפיינה בהתגברות הלאומיות והתרחבות קולוניאלית מעבר לים. בתקופה זו הסתיימה, כמעט כליל, מלאכת מיפוי העולם, וכן הסתיימה חלוקת העולם לקולוניות על ידי המעצמות האירופאיות.⁶ למרוץ האימפריאליסטי האירופאי הצטרפו, בשלהי המאה ה-19, גם גרמניה ואיטליה ושתי מדינות מחוץ לאירופה: יפן וארצות הברית. יש לציין כי האימפריאליזם הרוסי נעשה באמצעות התקדמות יבשתית מזרחה ודרומה ולא על ידי התפשטות ימית.

המאבק האימפריאליסטי, בעיקר בין מדינות אירופה בחלקי העולם השונים, תורגם החל מהעשור הראשון של המאה ה-20, לחידוש המאבק בתוך אירופה עצמה. באופן כללי, נהנתה אירופה ממאה שנים של שקט בתקופה שהחלה בסיום מלחמות נפוליון

5 ראו גם: Burbach and Tarbell 2004: 12-13, 20.

6 ניתן לראות בהסכם טורדאסילאס (1494) את ההסכם הראשון, בו חילקה אינסטנציה אירופאית את העולם, ואת קונגרס ברלין (1884) כהסכם האירופאי האחרון לחלוקת העולם. בהסכם טורדאסילאס חילק האפיפיור אלכסנדר ה-6 את העולם בין ספרד, שקיבלה את כל יבשת אמריקה (למעט ברזיל) ובין פורטוגל, אשר קיבלה את כל אפריקה, ברזיל ואינדונזיה. קונגרס ברלין התכנס במטרה לתאם את תביעותיהן של המעצמות האירופאיות השונות בסוגיית אפריקה.

ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה.⁷ מלחמת קרים (1853-1856), מלחמות אחרות בפריפריה האירופאית ומלחמות איחוד גרמניה לא גררו את כל היבשת למאבק אלים וטוטלי. גם היריבויות על רקע אימפריאליסטי בין צרפת, בריטניה וגרמניה, בעיקר על סוגיות הקשורות לאפריקה, עדיין לא גררו את אירופה למאבק טוטלי.⁸ לפיכך, אין זה מקרה כי בשלהי המאה ה-19 החלו להתפתח במדינות אירופה השונות אסכולות גאופוליטיות בהתאם לתפיסתה של כל מדינה ובהתאם למערכת האינטרסים שלה, במסגרת מאבקי הכוחות הפנים-אירופיים. יחד עם זאת, המשותף לכל התיאורטיקנים, שיידונו להלן, היה הרצון ליצור תורה כללית, רחבה ושיטתית, אשר תדגיש את עליונותה של המדינה בה פעל כל אחד מהוגי הדעות, בתוך הפוליטיקה העולמית המשתנה והמתפתחת.⁹

כתיבתם של התיאורטיקנים השונים שיקפה את המציאות הבין-לאומית של תקופתם, אך גם שיקפה את עקרונות מדיניות החוץ של מדינותיהם. כמו כן, ניתן למצוא השפעה מובהקת של הדרוויניזם החברתי, שנתן צידוק למדינות אירופה לשלוט בעולם, וסיפק את הבסיס הפילוסופי למדינה אירופאית אחת לראות את עצמה כעליונה (ולפיכך צידוק להגמוניה אירופאית) על פני שאר מדינות אירופה (Merriman 1996: 985-987; Thomson 1962: 105-109).

ניתן לקבוע כי שתי אסכולות עיקריות השפיעו על המחשבה הגאופוליטית של שאר מדינות העולם. האסכולה הראשונה הייתה האסכולה הבריטית, והיא תאמה את שאיפתה של בריטניה להגמוניה עולמית. התפיסה הבריטית השפיעה בעיקר על ארצות הברית, אשר בשלהי המאה ה-19 החלה לסגת מהמדיניות הבדלנית, שאפיינה אותה בכל מהלך המאה. האסכולה השנייה הייתה האסכולה הגרמנית, אשר שאפה להגמוניה אירופאית ולהתפשטות, בעיקר לעבר מזרח ומרכז אירופה. החשיבה הגרמנית השפיעה בעיקר על החשיבה היפנית בשנות ה-30 של המאה ה-20, ששאפה להגמוניה אזורית במזרח אסיה. השפעה נוספת של האסכולה הגרמנית הייתה על החשיבה הפאשיסטית האיטלקית, כשמגמות ההתפשטות של איטליה היו סביב הים התיכון.

7 לסקירה כללית על ההתנהלות המדינית של מעצמות אירופה מסיומן של מלחמות נפוליון ועד סוף המאה ה-19 ראו: Blanning 2000: 39-45.

8 יש לציין כי המחקר קובע את התחרות האימפריאליסטית כאחד הגורמים העיקריים לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. אך עד 1914 הצליחו המעצמות האירופאיות להגיע להסדרים דיפלומטים במשא ומתן. מגמות נוספות, כמו בעיית המיעוטים ומרוץ חימוש אינטנסיבי, שהואצו בשנים שלפני 1914, יחד עם התחרות האימפריאליסטית, הן שהביאו בסופו של דבר לפרוץ המלחמה.

9 על השפעת האימפריאליזם על הפוליטיקה האירופאית בשלהי המאה ה-19 ראו: Blanning 2000: 188-200.

התיאורטיקן הראשון בו יש לעסוק, בתקופת ההגמוניה האימפריאליסטית, הוא פרידריך ראצל (Ratzel 1844-1904), שנחשב לאבי הגאופוליטיקה המודרנית. הגותו של ראצל הושפעה עמוקות מהאווירה האקדמית הגרמנית של שלהי המאה ה-19, שהייתה שילוב של פילוסופיה עם מדעי הטבע. בתקופה זו הייתה הפילוסופיה קשורה קשר הדוק עם הגאוגרפיה, כפי שנגזר מהגותו של הפילוסוף הגרמני עמנואל קאנט. קאנט התעניין מאוד בהשפעת הסביבה על המין האנושי וראה את מהלך ההיסטוריה כמעין המשכיות גאוגרפית (Parker 1985: 11). ראצל היה הראשון שבחן את המרחב והמיקום באופן שיטתי ביחס לפעולות המדינה. הוא סיפק להוגי הדעות הגאופוליטיים הגרמניים שבאו אחריו מודלים מדעיים להבנת התפשטותה הטריטוריאלית והגברת כוחה הפוליטי של המדינה. כמו כן, השפיעה כתיבתו רבות על שאיפותיה הפוליטיות של גרמניה בשלהי המאה ה-19 ובתקופה שבין שתי מלחמות העולם (Smith 1986: 146-150).

הבנת הגאופוליטיקה הגרמנית בתקופה שבין איחוד גרמניה ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1870-1914) מחייבת סקירה גאוגרפית-היסטורית של גרמניה בתקופת הרייך השני. בניגוד למדינות רבות במערב אירופה, גרמניה לא הייתה ישות פוליטית-לאומית-אתנית מאוחדת עד לשליש האחרון של המאה ה-19. האזורים דוברי הגרמנית, במרכז אירופה, היו למעשה אוסף של נסיכויות וערים עצמאיות. רק תחת קאנצלר פרוסיה, ביסמארק, החל תהליך איחודה המדיני של גרמניה. תהליך זה הושלם ב-1870 לאחר שורה של מלחמות בין פרוסיה ושכנותיה: אוסטריה, דנמרק וצרפת.

האיחוד הפך את גרמניה למעצמה העיקרית באירופה וכוחה הכלכלי הצבאי תורגם במהירות לעוצמה מדינית. אך מיקומה הגאוגרפי יצר קשיים רבים בהגנתה. צפון גרמניה היה אזור שנחשף פעמים רבות במהלך ההיסטוריה לפלישות. כמו כן, לגרמניה לא היו גבולות טבעיים והיא עמדה באופן מסורתי מול שכנות עוינות, הן ממזרח (רוסיה) והן ממערב (צרפת). לפיכך, מדיניות החוץ הגרמנית הדגישה את ההתפשטות הטריטוריאלית במטרה להתמודד ביעילות נגד האפשרות של התקפה בשתי חזיתות. שליטה במרכז אירופה (Mitteleuropa) הייתה הדרך האסטרטגית להתמודד מול האיזמים הצבאיים שניצבו מול גרמניה.

עם התבססותה של גרמניה כמעצמה הראשית של אירופה, ובמיוחד לאחר הכתרתו של וילהלם ה-2 כקיסר גרמניה (1888), השתנתה באופן דרסטי מדיניות החוץ הגרמנית. שר החוץ הגרמני, בילוב, טען כי מעמדה של גרמניה באירופה מחייב אותה להתחיל

לנהל מדיניות עולמית (Weltpolitik).¹⁰ מדיניות זו נבעה משאיפתו של הקיסר להפוך את גרמניה למעצמה ימית, שתתחרה בעוצמה הימית של בריטניה. הוא סירב להכיר בחופי הים הבלטי כגבולה הימי של גרמניה, ורצה לראות את גרמניה הופכת למעצמה עולמית דרך הגברת כוחה הימי. במסגרת מדיניות חוץ אגרסיבית זו החלה גרמניה בתהליך אימפריאליסטי מואץ במערב ובמזרח אפריקה, חדירה למזרח התיכון וכיבוש איים במערב האוקיינוס השקט. נטישת הקו הזהיר שאפיין את מדיניות החוץ של ביסמארק (Realpolitik),¹¹ והפיכתה של מדיניות החוץ הגרמנית לאגרסיבית, הביאו לשינוי דרסטי במסגרת הגאופוליטית של אירופה, ולמעשה לערעור מאזן הכוחות האירופאי.

ב-1890 סירבה גרמניה לחדש את "חוזה הביטחון ההדדני", שנחתם עם רוסיה ב-1887. בהסכם זה הבטיחו שני הצדדים לשמור על ניטרליות אוהדת במקרה של התקפת צד שלישי על אחת משתי המדינות. כמו כן, גרמניה הכירה בשאיפותיה ההגמוניות של רוסיה בבלקן. אי חידושו של חוזה זה מציין את תחילת בנייתם של שני הגושים היריבים במלחמת העולם הראשונה (Merriman 1996: 1016). אי חידושו של החוזה הרוסי-גרמני הביא להתקרבות בין גרמניה ואוסטרו-הונגריה, כשגרמניה תמכה בשאיפות ההגמוניות של אוסטרו-הונגריה בבלקן. רוסיה, שהרגישה מבודדת גם לנוכח המתרחשות ששררה בינה ובין בריטניה באסיה, החלה להתקרב לצרפת. ב-1894 חתמה רוסיה על חוזה הגנה עם צרפת. בברית מדינית-צבאית זו התחייבו רוסיה וצרפת לבוא האחת לעזרת השנייה במקרה של התקפה גרמנית או אוסטרו-הונגרית. כך נוצרו הבריתות המדיניות והחזיתות הצבאיות מהן חשש ביסמארק, קרי, במקרה של מלחמה תאלץ גרמניה להילחם בשתי חזיתות במקביל (מפה 1). על מנת להימנע ממלחמה בשתי חזיתות במקביל, פיתחה גרמניה תוכנית מלחמה שנועדה להיות מהלך צבאי מהיר להכנעת צרפת ולאחר מכן הפניית צבאה מזרח, אל מול רוסיה. תוכנית זו עוצבה על ידי ראש מטה הצבא, פון שליפן, והיא קרויה על שמו – 'תוכנית שליפן'.

במהלך העשור הראשון של המאה ה-20 חתמה בריטניה על הסכמים עם צרפת (1904) ועם רוסיה (1907). אמנם ההסכמים לא כוונו נגד מדינה מסוימת, אך בעקבותיהם

10 למהות המושג Weltpolitik ומשמעותו במרקם היחסים הבין-לאומיים בסוף המאה ה-19 ראו: Bartlett 1995: 30-33.

11 חילוקי הדעות בענייני מדיניות חוץ הביאו את וילהלם ה-2 לפטר את ביסמארק (1890). פיטורין אלו מציינים למעשה את המעבר של גרמניה לניהול מדיניות חוץ תוקפנית. סימונו של התהליך היה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. על עקרונות מדיניות החוץ של ביסמארק ראו: Lee 1999: 37-38.

מפה 1: אירופה ערב מלחמת העולם הראשונה

נוצר גוש מדיני-צבאי שקול מול הברית בין גרמניה והקיסרות האוסטרו-הונגרית. האינטרסים האוסטריים והרוסיים התנגשו בבלקן, כששתי האימפריות שאפו להגמוניה באזור זה. באוגוסט 1914 הפך המאבק ההגמוני בבלקן למלחמה כלל-אירופאית.

כאמור, כתיבתו של ראצל הושפעה ממאפייני מדיניות החוץ הגרמנית בשני העשורים שלפני מלחמת העולם הראשונה, כפי שהוצגה לעיל. ההגות שכתב השפיעה בתורה על הוגי הדעות הגרמניים בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. הכשרתו האקדמית המוקדמת במדעי הטבע, יחד עם השפעות הקשורות לפילוסופיה של קאנט ותורת האבולוציה של דרווין, הביאו את ראצל לראות את המדינה כאורגניזם חי השואב את מקור חייו מהקשר של האוכלוסייה עם האדמה (Martin 2005: 167-168; Parker 1985: 12). המדינה כייצור חי חייבת לגדול על מנת להמשיך ולחיות. תיאורי המדינה שלו היו כתיאור אנטומי של גוף האדם. עיר הבירה, מרכזו של תהליך קבלת ההחלטות, הייתה המוח; קווי התקשורת בתוך המדינה ואלה המחברים אותה עם העולם החיצוני היו העורקים; הגפיים היו מערכת ההגנה; וחומרי הגלם היו המזון החיוני לגוף לקיום

ולגדילה (Parker 1985: 12). לפיכך, המדינה חייבת להתפשט טריטוריאלית על מנת להשיג גישה לחומרי גלם ולהגן על עצמה ולשרוד במציאות המדינית של אירופה. חוקיו הגאופוליטיים של ראצל, התמקדו במרחב (raum) ומיקום (loge). המרחב תלוי בתכונות האופי הפוליטיות של האוכלוסייה החיה ופועלת במרחב מסוים. שאיפתה של המדינה כאורגניזם לגדול התפתחה מתוך תפיסת 'מרחב המחיה' (Lebensraum).

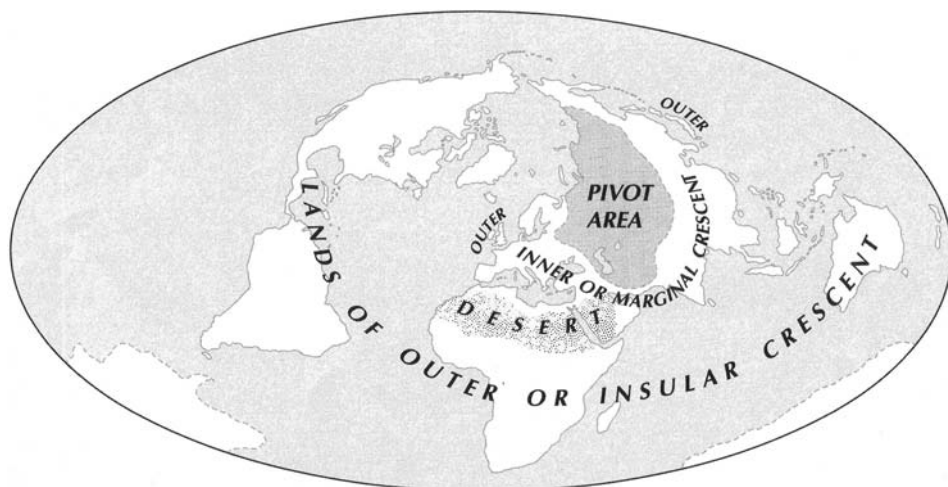
הגותו של ראצל השפיעה על חוקרים גם מחוץ לגרמניה. ב-1899 פרסם השבדי רודולף קיילן (Kjellén, 1864-1922) מאמר, בו נטבע לראשונה המושג גאופוליטיקה. במאמר זה תיאר קיילן את גבולותיה של שבדיה תוך התייחסות לסכנות האורבות למדינתו מההתפשטות הטריטוריאלית של גרמניה והפיכתה למעצמה אירופאית. לטענתו, התהליך הפוליטי הגרמני, בשילוב עם תפיסת המדינה כאורגניזם של ראצל, הפרו את מאזן הכוחות האירופאי, במיוחד לאחר הניצחון על צרפת, ובכך היוו איום קיומי כביר על ביטחונן הלאומי של מדינות אירופה הקטנות והבינוניות, כדוגמת שבדיה. על מנת לבלום את גרמניה קיאלן קבע כי יש ליצור גוש מדינות שיקיף ויחסום את ההתפשטות הגרמנית. גוש זה צריך להשתרע מסקנדינביה, דרך המדינות הבלטיות, מזרח אירופה ועד מדינות הבלקן.

קיילן הושפע מאוד מתפיסת המדינה כאורגניזם של ראצל (Parker 1985: 12). על כך הוא הוסיף כי הסביבה הטבעית, קרי הגאוגרפיה, היא זו המספקת את מסגרת הפעולה של המדינה. כמו כן, לדעת קיילן, הגאופוליטיקה היא אחת מחמש תפיסות מדעיות להבנת פעולותיה של המדינה בזמן ובמרחב. ארבע התפיסות המדעיות האחרות היו הדמוגרפיה, הכלכלה, הפוליטיקה החברתית והעוצמה הפוליטית. כל אלה מעניקות למדינה חיות בדומה לייצור חי (Holdar 1992: 311). לפיכך ראייתו את מרקם היחסים הבין-לאומיים כמאבק קיומי בין אוסף אורגניזמים חיים הביאה את קיילן למסקנה דטרמיניסטית כי מעצמות באירופה יכולות להיווצר רק על ידי מלחמה (Parker 1985: 55-56). את השפעותיהם של ראצל וקיילן נפגוש מאוחר יותר בדיון על הגאופוליטיקה הגרמנית בין שתי מלחמות העולם.

הוגה הדעות השלישי, שפעל בראשית המאה ה-20 ואשר כתיבתו משפיעה גם כיום, היה הגאוגרף הבריטי הלפורד מקינדר (Mackinder, 1861-1947). כתיבתו של מקינדר בשני העשורים הראשונים של המאה ה-20 כוונה למציאת הדרך להבטיח את עליונותה הפוליטית והכלכלית של בריטניה. בשנים אלו שינתה בריטניה את מדיניות החוץ שלה והחלה ליצור מערכות של בריתות עם מדינות שונות. במיוחד יש לציין את ברית

ההגנה עם יפן (1902), ששימרה את העוצמה הבריטית במזרח אסיה מול האיום הרוסי (Venier 2005: 58-62). יחד עם זאת, בתקופה זו עדיין נשענה העוצמה הפוליטית והכלכלית של בריטניה על עליונות כוחה הצבאי ביס. אך בסופה של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 החלה עליונות זו להתערער. הסיבה העיקרית לכך הייתה בנייתן המואצת של מסילות ברזל בין-יבשתיות, שאפשרו העברת כוחות צבא מבלי להזדקק לכוח ימי. כלומר, מסילות הברזל אפשרו התפשטות אימפריאליסטית והקרנת עוצמה צבאית דרך נתיבים יבשתיים (Black 2004: 261; Braden and Shelley 2000: 13). שתי המסילות הברזל החשובות ביותר בהקשר זה היו קו ברלין-בגדד (1896) והמסילה הטרנס-סיבירית (1905).¹² מסילות הברזל מילאו תפקיד חשוב בדיפלומטיה האירופאית של שלהי המאה ה-19 (Renouvin and Duroselle 1968: 72). כעת גרמניה ורוסיה יכלו לאיים על הקולוניות הבריטיות באסיה דרך היבשה מבלי להזדקק להתמודד מול העליונות חסרת המתחרים של הצי הבריטי.

מקינדר סבר כי בעולם יש גוש יבשתי גדול אחד ויחיד, והוא מכלול היבשות אירופה, אסיה ואפריקה. מקינדר כינה גוש זה 'האי העולמי' (world island). בתוך האי העולמי נמצא אזור מרכזי (pivot area), המשתרע על פני השטח עליו נמצאת רוסיה, המחובר בין שתי יבשות, אסיה ואירופה או אירואסיה (מפה 2). לפיכך מקינדר ראה את עליונותה הגאוגרפית של אירואסיה כאיום המשמעותי ביותר על ההגמוניה הבריטית העולמית.

מפה 2 : עולמו של מקינדר 1904

12 חשיבותה האסטרטגית של מסילת הברזל הוכחה לראשונה במהלך מלחמת האזרחים האמריקנית וכן במלחמות של גרמניה נגד אוסטריה וצרפת.

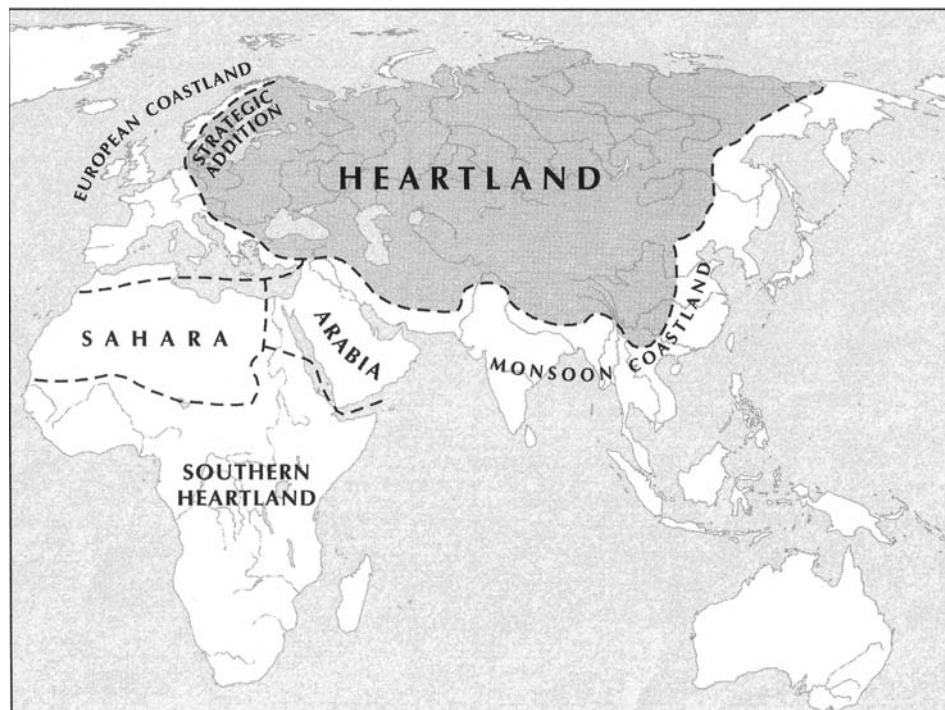
עבור מקינדר, הגאוגרפיה מתבססת על מרכזיותו של מקום מסוים ותנועתם היעילה והחופשית ממקום למקום של רעיונות, סחורות ואנשים. ב-1904 הוא עיצב את התיאוריה שלו בדבר מרכזיותו של הגוש היבשתי באירואסיה (Mackinder 1904), והזהיר כי שליטה בלב היבשתי יכולה להיות הבסיס העתידי לשליטה עולמית, כיוון שלמסילות הברזל ישנה עליונות על התעבורה הימית במושגים של זמן ונגישות (Mackinder 1904: 434, 436). מעצמות אירואסיה, ובמיוחד ברית גרמנית-רוסית, יכולות לאגף את המעצמות הימיות אם ישיגו שליטה על האזור המרכזי. כעשור מאוחר יותר, בהשראת מקינדר, טבע הגאוגרף הבריטי גיימס פיירגריב (Fairgrieve, 1870-1953), את המושג 'ארץ הליבה' (heartland). מבחינתו ארץ הליבה היא השטח עליו נמצאת רוסיה ולו יתרונות גאופוליטיים כבירים הודות למיקומו הגאוגרפי וכן הודות להתפתחות הנמשכת של מסילות הברזל (Fairgrieve 1924: 328).

ב-1919, בספרו רב ההשפעה *Democratic Ideals and Realities*,¹³ השתמש מקינדר במושג ארץ הליבה, תוך שהוא מתייחס להתקדמות הרבה בתעבורה היבשתית, גידולה המהיר של האוכלוסייה והתיעוש המואץ של מזרח אירופה, מהים הבלטי ועד הים השחור. לטענתו, מזרח אירופה מהווה את הנספח האסטרטגי של אירואסיה (מפה 3). טענה זו הביאה לקביעתו המפורסמת כי השולט במזרח אירופה שולט בארץ הליבה, השולט בארץ הליבה שולט באי העולמי (אירואסיה), והשולט באי העולמי שולט בעולם (Mackinder 1962: 150). המסר למדינאים הבריטיים היה ברור. המפתח לשליטה עולמית נמצא באמצע הקשת שבין גרמניה לרוסיה, קרי מזרח אירופה. אזור זה נגיש הן לגרמניה (הנמצאת ממערב) והן לרוסיה (הנמצאת ממזרח). המהלכים הדיפלומטיים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם כוונו על ידי רוסיה, גרמניה, בריטניה וצרפת ליצירת ברית או שליטה על מדינות מזרח אירופה.¹⁴

מקינדר כינה את עצמו אידאליסט דמוקרטי, וטען לשוויון הזדמנויות בין המדינות בתחום ההתפתחות הכלכלית. אך הוא גם תיאר את עצמו כריאליסט, כיוון שחשש כי ארגון חבר הלאומים, שנוסד לאחר מלחמת העולם הראשונה, יהפוך לאימפריה אשר תתבסס על כוחה של מעצמה אחת או שתיים, ובכך תהיה הפרה של מאזן הכוחות העולמי. מקינדר טען שכדי למנוע זאת המדינות הקטנות צריכות להתארגן כפדרציה, ובכך יגדל מספר השחקנים החשובים במארג היחסים הבין-לאומיים, ותמנע עלייתה

13 כאן ייעשה שימוש במהדורת 1962.

14 הדוגמא המובהקת ביותר היא פולין. צרפת ובריטניה חתמו על חוזה הגנה עם פולין בעיקר כנגד תוקפנות גרמנית ואילו ברית המועצות וגרמניה חילקו את השליטה על פולין בעקבות חוזה ריבנטרופ-מולוטוב (אוגוסט 1939).

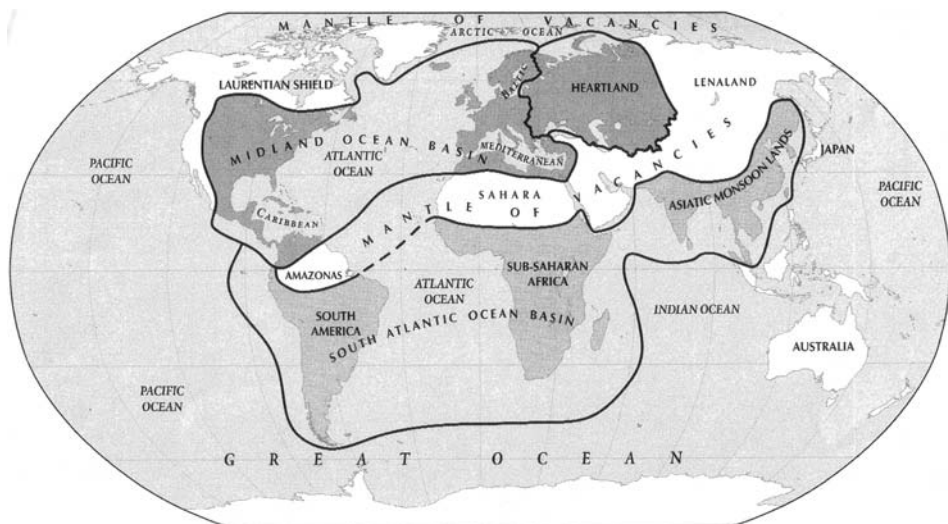

מפה 3 : עולמו של מקינדר 1914

של מעצמה הגמונית אחת. בעקבות כוחה של בריטניה לאחר מלחמת העולם הראשונה כמעצמה המובילה בעולם, מקינדר הטיף לאיחוד בין מערב אירופה לצפון אמריקה.

תפיסתו הגאופוליטית של מקינדר נובעת מבחינת ההיסטוריה המערבית ומהיחס המשתנה במאזן הכוחות בין מעצמות יבשתיות ומעצמות ימיות. מבחינתו, בעולם העתיק שלטה רומא, מעצמה יבשתית מובהקת, כיוון שהשכילה ליצור מערכת דרכים יבשתיות שהיו חיוניות להעברת צבאותיה במהירות בחלקי האימפריה העצומה שלה. בראשית העת החדשה, עם פתיחתו של האוקיינוס האטלנטי לשיט על ידי מעצמות אירופה, היתרון עבר למעצמות הימיות. שליטה זו נמשכה כארבע מאות שנה. אך בנייתן המואצת של מסילות הברזל ברחבי העולם החזירה את השליטה למעצמות היבשתיות (Painter 1995: 139). לפיכך, "איחוד אטלנטי" יכול להחזיר את ההגמוניה למדינות הימיות, ובראשן בריטניה. אי לכך, ניתן לראות את מקינדר כהוגה הדעות הגאופוליטי הראשון העומד מאחורי הברית הצפון-אטלנטית, NATO, שהוקמה ב-1949 במטרה להגן על מערב אירופה מפני תוקפנות עתידית של מעצמה יבשתית כבירה – ברית המועצות.

ב-1943, בשיאה של מלחמת העולם השנייה, שינה מקינדר את תפיסת מדינת הליבה, כפי שעיצב אותה במחקריו הקודמים (Mackinder 1943).¹⁵ תיאורו את מפת העולם התבססה כעת על מספר מוקדי כוח אזוריים, כשלכל אחד מאפיינים פיזיים ואנושיים ייחודים משלו (מפה 4).¹⁶ ארץ הליבה, ללא סיביר, נשארה האזור העיקרי. האזור השני (Middle Area) הוא למעשה שילוב של מערב אירופה וצפון אמריקה. האזור השלישי, "מדינות המונסון" (Monsoonal Lands), משלב בתוכו את סין והודו כיחידה מאזנת חדשה במערכת העולמית. האזור הרביעי שיהפוך לאזור חיוני ומאזן ביחסים הבין-לאומיים, לדעת מקינדר, הוא האזור הדרום אטלנטי: דרום אמריקה ואפריקה שמדרום לסהרה. קיים אזור נוסף, "האזור הריק" (Mantle of Vacancies). זוהי רצועה המשתרעת מיערות האמזונס במערב דרך מדבר סהרה ומדבריות מרכז אסיה עד סיביר. חגורה חוסמת זו מחלקת את הקהילות האנושיות העיקריות, ולדעת מקינדר אזור זה יישמש בעתיד כאזור בו ניתן יהיה להפיק אנרגיה סולרית, כתחליף למשאבי האנרגיה המתדלדלים. צמצום גבולות ארץ הליבה מראה כי מקינדר היה מודע היטב להתפתחויות הטכנולוגיות בתחום אמצעי החימה, להם היה עד במהלך מלחמת העולם השנייה, ובמיוחד המפציצים האסטרטגיים (טובי 2007: 21-24).

מפה 4: עולמו של מקינדר 1943

15 את המאמר ניתן למצוא במהדורת 1962, עמ' 265-278.

16 לתיאור קרטוגרפי של השינויים שביצע מקינדר בתחומי ארץ הליבה ראו: Cohen 2003: 18. לדיון על המשמעויות התיאורטיות של שלוש הגרסאות ראו: Sloan 1988: 14-15.

בניגוד לראצל, אשר ביסס את התיאוריה הגאופוליטית שלו על שליטה טוטליטרית של המדינה ורצונה להתרחב, הרי מקינדר היה מחויב לשיתוף פעולה בין אומות, מעין דמוקרטיזציה של האימפריה הבריטית. מקינדר היה בעד הפיכתה של האימפריה הבריטית לחבר עמים ויצא נגד היווצרותן של מדינות קטנות. כיוון ששאף לפתיחות בין המדינות, הוא הציג נקודת מבט אמביוולנטית כלפי סוגיית הסחר הבין-מדינית. לפיכך, ניתן להגדירו כאימפריאליסט ליברלי וכחסיד הסחר החופשי (Cohen 2003: 16, 19). אך רצונו לשמור על עליונותה של האימפריה הבריטית הביאה אותו למסקנה כי מבחינה כלכלית ניתן לעשות זאת רק בעזרת מערכת מכסי מגן.

השפעתו של מקינדר, ותיאורית ארץ הליבה שעיצב, השפיעו רבות על המדינאים הבריטים בתקופת פעילותו ההגותית. תפיסת מאזן הכוחות, הנובעת מארץ הליבה, השפיעה גם על ההגות הגרמנית והאמריקנית. השפעתו של מקינדר ניכרת גם כיום, ובוודאי בתקופת המלחמה הקרה. ניתן לקבוע כי גרסת 1919 של ארץ הליבה היא זו שעמדה בבסיס מדיניות הבלימה של ארצות הברית בזמן המלחמה הקרה, וכי גרסת 1943 השפיעה על ניהול מדיניות החוץ האמריקנית בתקופה שלאחר המלחמה הקרה.

מעבר לאוקיינוס האטלנטי התפתחו מגמות גאופוליטיות בהתאם לראייה האמריקנית את מקומה של ארצות הברית במערך הבין-לאומי, אך בהתייחסות לאירופה. למרות שדיון נרחב על העקרונות הגאופוליטיים של ארצות הברית ייעשה בפרק שיבחן את הגאופוליטיקה בתקופת המלחמה הקרה, הרי ישנן שתי דמויות אשר יש להזכירן כבר בשלב זה של הדיון. הדמות הראשונה והמרכזית שיש להזכיר, בהקשר האמריקני, הוא קצין הצי וההיסטוריון, אלפרד מהאן (Mahan, 1894-1914), אשר תיאר בחיבוריו את השפעת העוצמה הימית על ההיסטוריה. אמנם מהאן נחשב להוגה דעות צבאי, אך בחיבוריו הוא עוסק רבות במושגים גאופוליטיים הנובעים ממעמדה הצבאי של אומה המגבירה את התעניינותה בכוח הימי.¹⁷

בדומה למקינדר, גם מהאן ראה את אירואסיה כיריבתה העיקרית של העולם הימי. אך בניגוד לו, מהאן קבע כי אי יכולתן של מעצמות הגוש היבשתי, קרי רוסיה וגרמניה, להפוך עצמן למעצמות ימיות, הן לא יהפכו למעצמות עולמיות. זאת מכיוון, שלדעת מהאן, התנועה בדרכי התקשורת הימית עדיפה מבחינה צבאית על תנועת גייסות

17 לדיון על הגותו הצבאית של מהאן ראו: Crowl 1986: 444-477. מאמר זה בוחן את עקרונותיו החשובים של מהאן וכן את הקשר שמוצא מהאן בין ההתפתחות ההיסטורית של המעצמות ובין התפתחות הכוח הימי.

ביבשה. עוד טען מהאן כי שליטה עולמית ניתן להשיג על ידי שליטה בנקודות מפתח גאואסטרטגיות, ובמיוחד מצרי ים טבעיים ומלאכותיים. במסגרת זו מהאן הטיף לכרייתה של תעלה שתחבר בין האוקיינוס האטלנטי והאוקיינוס השקט. לדידו, שליטה בנקודות מפתח גאואסטרטגיות מסביב לאירואסיה, יחד עם ברית אנגלו-אמריקנית, יביאו לשליטה עולמית של המעצמות הימיות האנגלו-סקסיות. לכן אין כל ספק כי גם מהאן הושפע מתפיסת הדרוויניזם החברתי (Kearns 2003: 175-176).

מהאן ראה את מרחב האוקיינוס השקט כ"ים שלנו", לפי התפיסה הרומית, כלומה, מרחב בו ארצות הברית צריכה לשלוט מבחינה מדינית, צבאית וכלכלית. לפיכך, תמך בסיפוח איי הוואי, גואם והפיליפינים, שיהוו בסיסים קדמיים של ארצות הברית. כמו כן, הוא טען להגמוניה אמריקנית באיים הקריביים. שליטה בקריביים תאבטח את המוצא המזרחי של התעלה שתחבר בין שני האוקיינוסים. תעלה זו הייתה מבחינתו נקודת מפתח אסטרטגית לשליטה עולמית.

למהאן הייתה השפעה רבה על מקבלי החלטות בכירים בממשלי הנשיאים מקינלי (1897-1901) ורוזבלט (1901-1909). כתיבתו והשפעתו הביאו, למעשה, לסיום הבדלנות האמריקנית, שנמשכה מאז קביעתה של דוקטרינת מונרו (1823). האירועים הבולטים שניתן לשייכם להשפעתו של מהאן היו סיפוחם של איי הוואי וגואם (1895) ומלחמת ארצות הברית-ספרד (1898). בסופה של מלחמה זו השיגה ארצות הברית הגמוניה באזור הקריביים, וכן דריסת רגל חשובה בדרום מזרח אסיה (כיבוש הפיליפינים). כמו כן, השפיע מהאן על רכישת זכויות כריית תעלת פנמה מצרפת, וב-1904 החלה ארצות הברית בכריית תעלה זו (מפה 5).¹⁸

הוגה דעות אמריקני נוסף היה הגאוגרף אישייה באומן (Bowman, 1878-1950), שפנה לתחום הגאוגרפיה הפוליטית בניסיון להסביר את הסדר העולמי החדש, שנבע מתוצאות מלחמת העולם הראשונה וניהול מדיניות החוץ של הנשיא ווילסון (1912-1920). מבחינתו הייתה מלחמת העולם הראשונה אירוע מעצב כביר, כשם שנפילת רומא עיצבה את אירופה בתקופת ימי הביניים וכפי שהכרזת העצמאות האמריקנית השפיעה על התפתחות הדמוקרטיה המודרנית (Cohen 2003: 19-20).

באומן תיאר את מלחמת העולם הראשונה כצירוף של רצח, פלישה ושאיפות גרמניות שהיו מונעות מהרצון לשלוט על אמצעי הייצור ודרכי התעבורה. כמו כן, הוא ראה את

18 על מדיניות החוץ האמריקנית בשלהי המאה ה-19 ראו: Pratt 1965: 200-206.

מפה 5 : האימפריאליזם האמריקני

מהות היחסים הבין-לאומיים כמאבק אבולוציוני. עבודתו הושפעה רבות מתוכנית 14 הנקודות של הנשיא ווילסון, שלמעשה ניסתה לעצב סדר עולמי חדש שהתבסס על ביטול הגורמים שהביאו לפרוץ המלחמה. באומן עצמו שימש, לבקשתו של הנשיא, יועץ בכיר למשלחת האמריקנית שהגיעה לשיחות השלום בוורסאי. לפיכך, באומן הדגיש את התהליך האמפירי שיש לערוך על מרקם היחסים הבין-לאומיים, אשר יתבסס על ניתוח גבולות המדינה, משאביה והמיעוטים הלאומיים והאתניים הפועלים בתוכה, וכיצד גורמים אלו משפיעים על היחסים הבין-מדינתיים. כל זאת כדי להקטין את הסכנות ואי הסדר הפוליטי הנובעים מחוסר יציבותה של המערכת העולמית, כפי שהיה ערב מלחמת העולם הראשונה. בכך דומה באומן בתפיסתו למקינדה, כאשר שניהם טענו כי כוחה הפוליטי של המדינה נובע ממיקומה הפיזי, וכי הוא מושפע מדרכי התעבורה עליה שולטת המדינה, וכן מטכנולוגיית אמצעי הלחימה שברשותה (Sloan 1988: 111-112).

תפיסתו של באומן ביחס לסדר עולמי חדש התבססה על מתן תשומת לב רבה יותר לאינטרסים של המדינה הריבונית, והצורך ליצור מערכת שיתוף פעולה ותיאום במערכת הבין-לאומית. יחד עם זאת, באומן לא ראה בארגון חבר הלאומים את המכשיר לשיתוף פעולה בין-לאומי, אלא חזה מספר ארגונים בעלי תפקידים שונים,

שיקדמו תוכניות לשיתוף פעולה ויקטינו את הגורמים לפרוץ מלחמות בקנה מידה של מלחמת העולם הראשונה.

ישנן עדויות רבות על השפעתם של מהאן, באומן ואחרים על עיצוב מדיניות החוץ של הנשיאים האמריקניים בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה (Sloan 1988: 209-210). יתר על כן, מהאן ובאומן ימשיכו להשפיע על עיצוב וניהול מדיניות החוץ האמריקנית בכל מהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20, ובמקרה מהאן, אף בתקופת המלחמה הקרה ולעבר המאה ה-21.

הגאופוליטיקה הגרמנית (1919-1941) והשפעותיה

החשיבה הגאופוליטית הגרמנית שבתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה צמחה על רקע תבוסתה של גרמניה במלחמה והשפלתה בחוזה השלום שנחתם בוורסאי (מאי 1919), ובמקרה של מחקר זה, השפלתה הגאופוליטית. גרמניה שלאחר המלחמה הייתה צל חיזור של גרמניה הקיסרית. מגרמניה נלקחו כל מושבותיה באפריקה ובמערב האוקיינוס השקט, אך הפגיעה הטריטוריאלית הקשה הייתה קריעת שטחים מגרמניה עצמה. אלזס ולורן הוחזרו לצרפת ונערכו תיקוני גבול משמעותיים לטובת בלגיה, דנמרק, פולין, ליטא וצ'כוסלובקיה (קאר 1971: 12). בנוסף לכך, הלכידות החברתית של העם הגרמני נפגעה קשות בעקבות ניתוק חלקים מגרמניה ויצירתן של מדינות חדשות. חוזה ורסאי אסר על איחוד בין גרמניה ואוסטריה, ויצר מיעוט גרמני בצ'כוסלובקיה ובפולין (מפה 6).

התיאורטיקן הגרמני החשוב בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היה קרל האוסהופר (Haushofer 1869-1946), קצין צבא במלחמת העולם הראשונה, שפנה אחריה לחקר הגאוגרפיה הפוליטית. האוסהופר לא היה תיאורטיקן מקורי וכתיבתו התבססה על הגותם של ראצל, קיילן ובמידה רבה גם על זו של מקינדר (Murphy 1997: 5). לפי האוסהופר, הגאופוליטיקה היא היכולת להשתמש בידע הגאוגרפי על מנת לספק תמיכה וכיוון לניהול מדיניות החוץ של המדינה (Tuathail, Dalby and Routledge 1998: 33-34; Martin 2005: 184).

המהות המרכזית של הגאופוליטיקה הגרמנית (Geopolitik), מבית מדרשו של האוסהופר הייתה ראיית המדינה כאורגניזם גדל ומתפתח מבחינה טריטוריאלית. המושג 'מרחב מחייה' (Lebensraum) הפך למזוהה ביותר עם הגאופוליטיקה

מפה 6 : אירופה 1919

הגרמנית, כשמשמעותה והשלכותיה של תפיסתה זו היו מלחמה טוטלית. שלוש הנחות יסוד, המשתלבות והנגזרות האחת מהשנייה, עמדו בבסיס הגאופוליטיקה הגרמנית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הראשונה הייתה תפיסת המדינה כאורגניזם של ראצל, הנחת היסוד השנייה הייתה תפיסת מדינת האי של מקינדרו היסוד השלישי היא פאן-גרמניות. לפיכך, צמיחתה של גרמניה מערבה, מזרחה ודרומה הייתה בלתי נמנעת וחייבה את כיבוש מזרח אירופה והחלקים האירופיים של ברית המועצות. במערב הייתה צריכה גרמניה להביס את עוצמתו של הצי הבריטי (Smith 1986: 218-223).

תפיסת 'מרחב המחייה' של האוסהופר קבעה כי למדינה דינמית דרוש מרחב התפשטות על מנת שתוכל להמשיך ולהתפתח מבחינה פוליטית, כלכלית ותרבותית. בבסיס מרחב המחייה עומדת התפשטות טריטוריאלית על מנת להבטיח למדינה גישה לחומרי גלם ולשווקים. משמעותו של מרחב המחייה, בתפיסה הגרמנית, הייתה קולוניאליזם, ולפי חשיבה זו הרי האימפריה הבריטית היא מרחב המחייה של העם הבריטי. מבחינת

האוסהופר מרחב המחיה הגרמני צריך להיות מכוון לעבר מזרח אירופה ולא ליצירת אימפריה מעבר לים, כפי שהיה בתקופת הרייך השני. הסיבה העיקרית לכך הייתה כי הקולוניות עליהן גרמניה השתלטה באפריקה ובאוקיינוס השקט בשלהי המאה ה-19, לא היו עשירות כפי שהיו הקולוניות של המעצמות האירופאיות האחרות, ובמיוחד בריטניה וצרפת. סיבה נוספת הייתה חוסר יכולתה של גרמניה להגן על המושבות ועל דרכי התקשורת אליהן (כפי שהתחייב מעקרונותיו של מהאן), וזאת בגלל הנחיתות הימית של גרמניה ביחס למעצמות הימיות, ובעיקר בריטניה ויפן.¹⁹

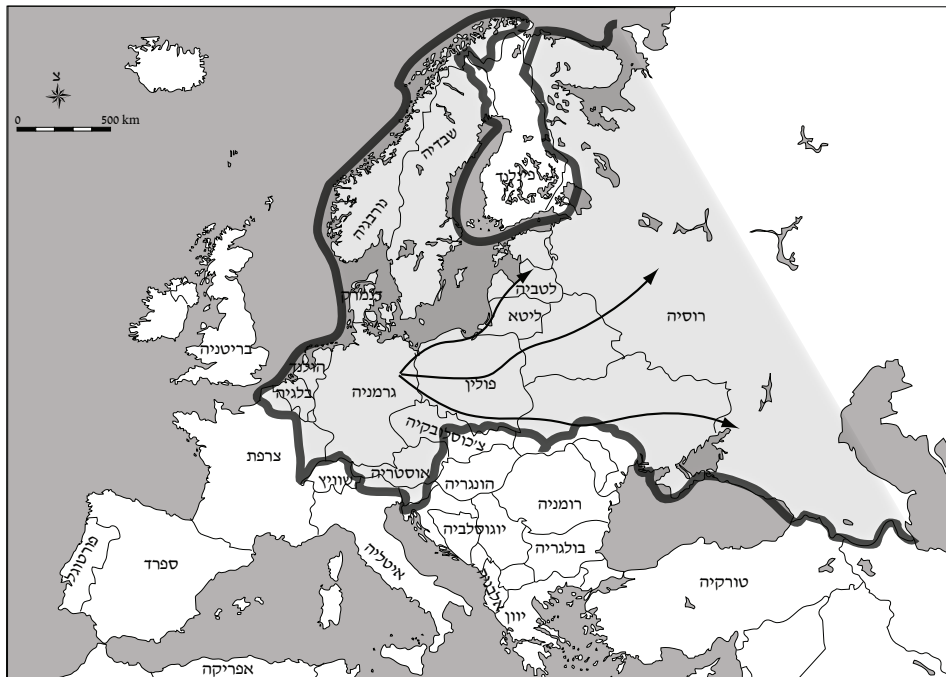
לאחר מלחמת העולם הראשונה גבר הצורך בהתפשטות באירופה עם חיסולה של האימפריה הקולוניאלית הגרמנית וצמצומה הטריטוריאלי באירופה עצמה. האוסהופר ותיאורטיקנים גרמניים אחרים טענו כי ניסיונה של גרמניה להשיב לעצמה את הקולוניות שלה או להשתלט על קולוניות חדשות מעבר לים ייתקל בהתנגדות עזה מצד המעצמות האירופאיות, כמו גם מצד ארצות הברית ויפן, וכי התמורה תהיה קטנה ביחס למחיר. לפיכך, טענה ההגות הגאופוליטית הגרמנית כי על גרמניה להשיג את מרחב המחיה שלה על ידי התפשטות מזרחה, מפולין ועד הבלקן וכי עליה אף לשאוף לחדור למזרח התיכון (Cohen 2003: 21-22).

הכוונה הגרמנית להתפשטות מזרחה הביאה את האוסהופר לפתח את תפיסת הפאן-אזוריות. הוא חילק את העולם בין שלוש מעצמות. גרמניה, שתשלוט על כל האי העולמי לפי תפיסת מקינדר (אירואסיה ואפריקה); ארצות הברית (יבשת אמריקה); ויפן (אסיה ואוסטרליה). יש לציין כי חלוקה זו עמדה בבסיס ספרו הידוע של ג'ורג' אורוול, 1984.

בראשית שנות ה-20 של המאה ה-20 כתב היטלר את ספרו *מאבקי* (Mein Kampf). בספר זה פרס היטלר בבחירות מצמררת את כוונותיו הפוליטיות כאשר מפלגתו, הנאצינל סוציאליזם, תתפוס את השלטון. חלקים ניכרים בחיבור זה הוקדשו לתפיסת מרחב המחיה (מפה 7).²⁰ היטלר קבע כי סוגיית היחסים עם רוסיה היא העניין המכריע ביותר בניהול מדיניות החוץ הגרמנית (265). מבחינתו, תפקידה של

19 בראשית מלחמת העולם הראשונה הצליחה יפן ללא כל מאמץ לכבוש את הקולוניות הגרמניות במערב האוקיינוס השקט. כמו כן, גרמניה לא הצליחה להעביר תגבורות למזרח אפריקה ולמנוע מבריטניה את ההשתלטות על מושבות אלה.

20 כאן נעשה שימוש בתרגום המרכז להיסטוריה גרמנית ע"ש קברנר באוניברסיטה העברית בירושלים, פרקים מתוך "מאבקי" של אדולף היטלר (1995).

מפה 7 : תפיסת "מרחב המחיה" הגרמני

מדיניות החוץ היא להבטיח את קיומה של מדינת הלאום על ידי יצירת יחס מתאים בין גודל האוכלוסייה ושיעור הצמיחה של העם לבין גידולו וטיבו של שטח האדמה. יחס מתאים זה נוצר רק כאשר פרנסתו של העם מובטחת. מרחב מחיה גדול במידה מספקת מבטיח לעם את קיומו ולא ניתן להעריך את גודלו הדרוש של שטח המחיה רק על יסוד צרכי ההווה, אלא יש גם להתכונן לעתיד (266). מרחב המחיה משרת שתי מטרות נוספות. הראשונה היא שאיפתה של גרמניה להגיע לגבולות אשר יכילו בתוכם את כל אוכלוסיית הלאום הגרמני, תפיסת 'גרמניה הגדולה' (Grossdeutschland), והמטרה השנייה היא יצירת גבולות ברי-הגנה מבחינה גאוגרפית-צבאית, תוך ביטול הרגשת הכיתור ממזרח וממערב (274).

היטלר טען כי מדיניות החוץ שלפני מלחמת העולם הראשונה הייתה שגויה, כיוון שהתמקדה בהתפשטות טריטוריאלית לעבר מערב אירופה. אך אם גרמניה רוצה להפוך למעצמה עולמית, תוך הבטחת רווחתם של אזרחיה, עליה לפנות מזרחה (278). תפיסת ה'דם ואדמה' (Blut und Boden) כוונה להשגת שטחי מחיה לקראת העתיד, ומרחבי מחיה חדשים אלו יכולים להימצא רק במזרח אירופה וברוסיה. ההשתלטות

על מזרח אירופה ועל רוסיה תבטיח את גבולה המזרחי של גרמניה ותבטיח הספקה גדולה וקבועה של מזון וחומרי גלם, כמו גם שטחי התיישבות לאוכלוסייה הגרמנית (284-285).

לאחר מלחמת העולם השנייה זכה האוסהופר לגינוי כמי שסיפק את הבסיס התיאורטי לשאיפות ההתפשטות של היטלר מעלייתו ועד לפלישת גרמניה לברית המועצות, ביוני 1941. אין כל ספק כי האידיאולוגים החשובים של המפלגה הנאצית, הס וגרינג, הכירו את כתיבתו הענפה של האוסהופר,²¹ אך אין בכתביהם או בנאומיהם אזכור לפועלו ההגותי. גייקובסון טוען כי האוסהופר הוא זה שהעניק למושג גאופוליטיקה את ההיבט הקרימינלי שלו, כלומר מושג שבעזרתו ביצעה גרמניה הנאצית פשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות. תפיסת מרחב המחיה לא הייתה תיאוריה אקדמית, אלא תוכנית דינאמית לכיבוש ארץ הליבה של אירואסיה ולכיבוש העולם כולו. אמנם היטלר מסמל את פשעי הנאצים במלחמת העולם השנייה, מוסיף גייקובסון, אך האוסהופר היה הכוח האינטלקטואלי המניע מאחורי פשעים אלו (מצוטט אצל: Natter 2003: 187).22

אחת המדינות שהושפעו ביותר מההגות הגרמנית הייתה יפן. החל משנות ה-70 של המאה ה-19 יצאה יפן מהבדלנות שאפיינה אותה במשך מאות שנים. מנהיגי יפן הכירו בעובדה כי אם יפן רוצה להימנע מכיבוש על ידי המעצמות האירופאיות עליה לאמץ דפוסי מחשבה ופעולה מערביים, כולל תיעוש והפיכת צבאה למודרני, במתכונת המערבית. כחלק ממגמות ההתפתחות הבינה יפן כי עליה לרכוש מושבות על מנת להשיג שליטה על חומרי גלם, ובמהלך שנות ה-90 של המאה ה-19 היא התחילה בהתפשטות אימפריאליסטית מזרחה לעבר היבשת ולעבר איי דרום מזרח אסיה. תהליכי המודרניזציה שעברו על יפן הושפעו במידה ניכרת מגרמניה הקיסרית. גם גרמניה עברה תהליכי מודרניזציה מהירים, במיוחד בתחומי הכלכלה והצבא, ומבחינת יפן היה ראוי ללמוד את המודל הגרמני, ולפיכך מבחינה פוליטית וכלכלית גרמניה ויפן היו שותפות לאותן מגמות היסטוריות (McClain 2002: 455).

כזכור, ב-1870 אוחדה גרמניה והפכה למעצמה אזורית עם שאיפות להיות מעצמה עולמית. העלילת הצבאית הגרמנית הצליחה בכוח הנשק להפוך את גרמניה למעצמה צבאית, ובמקביל גם למעצמה כלכלית. המהפכה בגרמניה הייתה מלמעלה, כלומר

21 האוסהופר כתב למעלה מחמש מאות מאמרים בכתבי עת אקדמאיים, עממיים ובעיתונות וכן התראיין ברשתות הרדיו השונות של גרמניה (Murphy 1997: 106).

22 ראו גם: Herwig 1999: 231-236.

נקבעה על ידי ראשי השלטון, ולא מהפכה עממית בדומה לתהליכים ליברליים-דמוקרטיים, שהתרחשו במערב אירופה. תפיסת הקיסר בתרבות הגרמנית דמתה לתפיסת הקיסר בתרבות היפנית, וכך גם ההיבט הלאומי-פטריוטי. גרמניה נתפסה על ידי יפן כמדינה שהייתה חשופה לכל אורך ההיסטוריה ללחץ צבאי של המערב, ולפיכך נמצאה במגמה הגנתית. אך כעת הוקמה גרמניה חזקה שהיוותה כוח פוליטי, כלכלי וצבאי משמעותי באירופה. לכן, יפן ערכה אנלוגיה עם התהליכים שעברו על גרמניה והגיעה למסקנה כי אם היא תאמץ את המודל הגרמני תהפוך גם היא למעצמה.

האימפריאליזם היפני הונע מאותם גורמים שיצרו את האימפריאליזם האירופאי, כשאת הבסיס התיאורטי סיפקה הגאופוליטיקה בדבר החשיבות בהשגתן של מושבות מעבר לים עבור ההתפתחות הכלכלית המואצת של יפן (McClain 2002: 291). אמנם כיווני ההתפשטות העיקריים של יפן בשלהי המאה ה-19 היו לעבר היבשת, ובעיקר לסין ולחצי האי הקוריאני, אך מבחינה הצהרתית היו יפנים רבים, בעיקר אנשי עסקים, שטענו כי יפן חייבת להתפשט גם לכיוון דרום-מזרח אסיה ואיי מערב האוקיינוס השקט. גישה זו כונתה 'ההתפשטות דרומה' (nanshinron). פובליציסטים יפניים פרסמו מנשרים שתמכו בהתרחבות אימפריאליסטית דרומה. ב-1886 התפרסם ביפן ספר שקבע כי התקדמות דרומה היא צורך חיוני ליפן, הן כלכלית והן צבאית. מחבר הספר טען כי מיקומה הגאוגרפי של יפן מאפשר לה גישה נוחה לדרום-מזרח אסיה ולדרום האוקיינוס השקט. ספר נוסף, שהתפרסם ב-1894, בחן גם הוא את מקומה הגאוגרפי של יפן, אך בהתייחסות למקומה של ארצות הברית. מסקנת מחבר הספר הייתה כי יפן חייבת ליצור מערכת יחסי ידידות עם ארצות הברית (Takeuchi 2000: 74).

למרות ששני החיבורים מציגים שתי תפיסות אידאולוגיות שונות, הראשונה אגרסיבית והשנייה פציפיסטית, הרי שני הספרים היו שותפים לאותה הבנה בדבר חשיבותו של המיקום הגאוגרפי, תוך התייחסות למצבה המיוחד של יפן כמדינת אי, בעלת גישה אסטרטגית וגאוגרפית נוחה לשטחים הנמצאים דרומה ומערבה ממנה. היבט נוסף של הגאופוליטיקה היפנית היה הצורך המכריע להגן על המושבות שהושגו, ולשם כך היה צורך בפיתוחו של צי מלחמה מודרני (Pyle 1996: 135).

הגאופוליטיקה מבית מדרשם של ראצל וקיילן הוצגה לראשונה ביפן ב-1925. שדה מחקר זה פתח בפני היפנים אופקים חדשים ללימוד תופעת המדינה ומקומה במערכת האזורית והעולמית. החשיבה הגאופוליטית היפנית הושפעה גם מהתפתחות מדע הגאוגרפיה, כשזה הושפע מהמלחמות שיפן ניהלה עם סין (1894-1895) ורוסיה

(1904-1905).²³ לכן, בשנות ה-20 נתפסה הגאופוליטיקה ביפן כשימוש בגאוגרפיה להבנת הפוליטיקה המדינית. הגאוגרפים היפניים טענו כי הגאוגרפיה הפוליטית מבוססת על הכרת יחסי התלות או יחסי הגומלין בין המדינה ובין נופה הפיזי והתרבותי (Takeuchi 2000: 72). תפיסת ה-nanshinron, ההתפשטות דרומה, היא זו שהשפיעה על מקבלי ההחלטות הפוליטיים והצבאיים (בעיקר הצי האימפריאלי) של יפן, במהלך שנות ה-30 של המאה ה-20. באותה תקופה השפיעה גם תפיסת ה-Geopolitik הגרמנית, של האוסהופר, שנתפסה כאב-טיפוס היכול לשמש מורה נבוכים לפתירת הבעיות שעמדו בפני מדיניות החוץ היפנית. בסופו של תהליך הגותי הוצג האימפריאליזם ביפן כצורך גאוגרפי דטרמיניסטי (Benson and Matsumura 2001: 123).

בשנות ה-30, עם בידודה הפוליטי של יפן בעקבות פלישתה למנצ'וריה ועזיבתה את חבר הלאומים, הוגברה ההתעניינות בגאופוליטיקה. בשנים אלו הושפעה יפן רבות מהגאופוליטיקה הגרמנית. מדיניות החוץ הנאצית, שכוונה להשגת 'מרחב המחיה', כונתה בגרמניה סדר אירופאי חדש. מנהיגי יפן אימצו את המכניזם הגרמני ויצרו את המושג 'סדר מזרח אסיאתי חדש'. מאוחר יותר התפתח המושג ל'מרחב השגשוג המשותף הגדול במזרח אסיה' (Fukushima 1997: 408-409). הכתיבה הגאופוליטית, שהייתה פובליציסטית בעיקרה שנטלו בה חלק גם פוליטיקאים ואנשי צבא, כוונה להסברת המהלכים שהביאו לפתיחת המלחמה השנייה עם סין (1937), ולאחר מכן המלחמה עם ארצות הברית (1941) (Benson and Matsumura 2001: 82-83).

אחת הקבוצות המשפיעות ביותר על התפתחות המחשבה הגאופוליטית היפנית, עד המתקפה על פרל הרבור, הייתה זו שפעלה במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטת קיוטו, 'אסכולת קיוטו'. קבוצה זו כתבה מספר רב של מחקרים וניירות עמדה עבור הממשלה והצבא, בהם הודגש לימוד הגאוגרפיה היפנית בשילוב לימוד האתוס המסורתי של יפן (Takeuchi 1994: 196-198). פרסומי האסכולה נפתחו תמיד בהצגת מפה של מזרח אסיה עד מרכז האוקיינוס השקט שמיקמה את יפן במרכז. אסכולת קיוטו ציינה את הבעיות הכלכליות החמורות שנגרמו למזרח אסיה משליטתן ההגמונית של המעצמות במערב האוקיינוס השקט ובדרום מזרח אסיה.²⁴ כתגובת נגד לאימפריאליזם המערבי וכדי לא להצטייר כמי שפועלת כמעצמה אימפריאליסטית, הטיפה אסכולת קיוטו לפיתוח המושג "אסיניזם", קהילה מאוחדת כלל-אסיאתית בהנהגתה של יפן.

23 על התפתחות הגאוגרפיה כדיסציפלינה מדעית ביפן ראו: Martin 2005: 323-326.

24 הכוונה למשבר הכלכלי שנגרם כתגובת שרשרת למשבר הכלכלי הגדול שפרץ בארצות הברית באוקטובר 1929 ועבר לאירופה בראשית 1930.

האסכולה טענה כי תהליך ההתפשטות היפני אינו בעל מאפיינים אימפריאליסטיים, אלא מטרתו להגן ולפתח את מזרח אסיה, כשיפן מהווה את החוליה המקשרת בין מזרח אסיה ובין דרום מזרח אסיה (87, 84, 81-82: Takeuchi 2000).

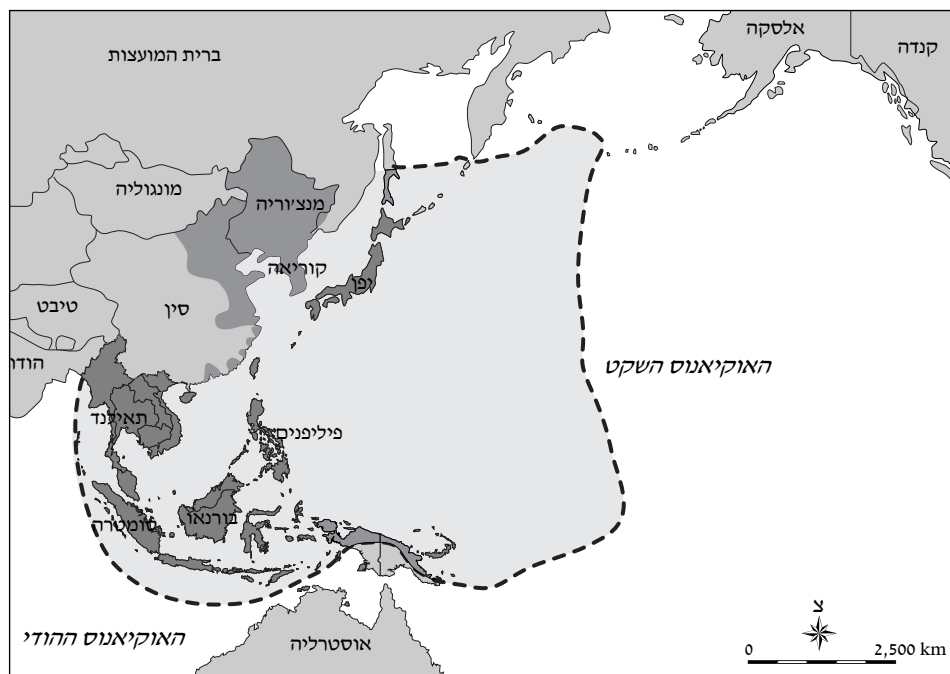
בהגות הגאופוליטית היפנית בכלל, ובאסכולת קיוטו בפרט, ניתן לראות את ההשפעה הקריטית של החשיבה הגאופוליטית הגרמנית, מבית מדרשו של האוסהופר. תפיסת מרחב החיים הלאומי תוארה לפי עקרונות מרחב המחיה הגרמני, ויפן ראתה במרחב המשאבים הדרומי (דרום מזרח אסיה) וסין יעדים לגיטימיים להתפשטות טריטוריאלית על מנת שיפן תוכל להתפתח ולשגשג על חשבון חומרי הגלם וכוח האדם המזרח אסיאתי. ההתפשטות דרומה החלה עם חדירתה של יפן לקולוניות הצרפתיות בהודו-סין, וביתר שאת עם הכרזת המלחמה על ארצות הברית ובריטניה, בדצמבר 1941. בתנועה צבאית מהירה כבשה יפן, תוך כמה חודשים, את המאחזים המערביים בדרום מזרח אסיה, ובראשם הפיליפינים, אינדונזיה ומלאיה, תוך שהיא מתכוונת בשלב השני לנוע דרומה לעבר אוסטרליה ומערבה לקראת כיבוש הודו (מפה 8).

את הכתיבה הגאופוליטית הגרמנית, שהשפיעה במידה רבה על יפן ועל איטליה, ניתן להגדיר כ'גאופוליטיקה אידאולוגית'. זאת כיוון שהגאופוליטיקה סיפקה את המסד הפילוסופי לאימפריאליזם הפשיסטי החל מהמחצית השנייה של שנות ה-30 ועד סוף 1941. תפיסת 'מרחב המחיה' הגרמנית, 'מרחב המשאבים הדרומי' של יפן ותפיסת 'הים שלנו' (Mare Nostro) של איטליה,²⁵ נגזרות כולן מהגות האידאולוגית של האוסהופר. תפיסת הגאופוליטיקה האידאולוגית תמשיך גם בתקופת המלחמה הקרה, אותה יש להגדיר קודם כל כמאבק אידאולוגי, אשר ממנו נבעו מאבקים פוליטיים, כלכליים וצבאיים.²⁶

השפעות התקופה הראשונה ניכרות גם בהגות האמריקנית. באופן כללי, הושפעה המחשבה הגאופוליטית האמריקנית, בשנות ה-30 המאוחרות ובמחצית הראשונה של שנות ה-40 מהתיאוריות האירופאיות. תשומת הלב הרבה ביותר הופנתה למכניזם הדיכוטומי בקשר שבין העוצמה הימית הבריטית המקיפה את אירואסיה (כשארצות הברית יכולה להיות יורשתה של עוצמה זו) ובין העוצמה היבשתית הסובייטית השלטת באירואסיה עצמה (107: Parker 1985).

25 על השפעת האידאולוגיה הפשיסטית על האימפריאליזם האיטלקי במחצית השנייה של שנות ה-30, שהטיפה לבנייתה של אימפריה רומית חדשה ראו: Parker 1985: 76; Macartney and Cremona 1972: 301-302.

26 ראו בהקשר זה את הדיון אצל: Agnew, 2003: 102-113.

מפה 8 : תחום האימפריאליזם היפני (1942)

במהלך מלחמת העולם השנייה פרסם ניקולס ספייקמן (Spykman 1894-1943), חוקר יחסים בין-לאומיים אמריקני, מחקר בו בחן את מקומה של ארצות הברית בסדר העולמי החדש, שיווצר לאחר המלחמה. ספייקמן שם דגש רב על לימוד הגאוגרפיה בהקשר המדיני, כיוון שלטענתו הגאוגרפיה היא הגורם הבסיסי ביותר בניהול מדיניות חוץ מעצם היותה גורם קבוע ובלתי משתנה (Sloan 1988: 64).

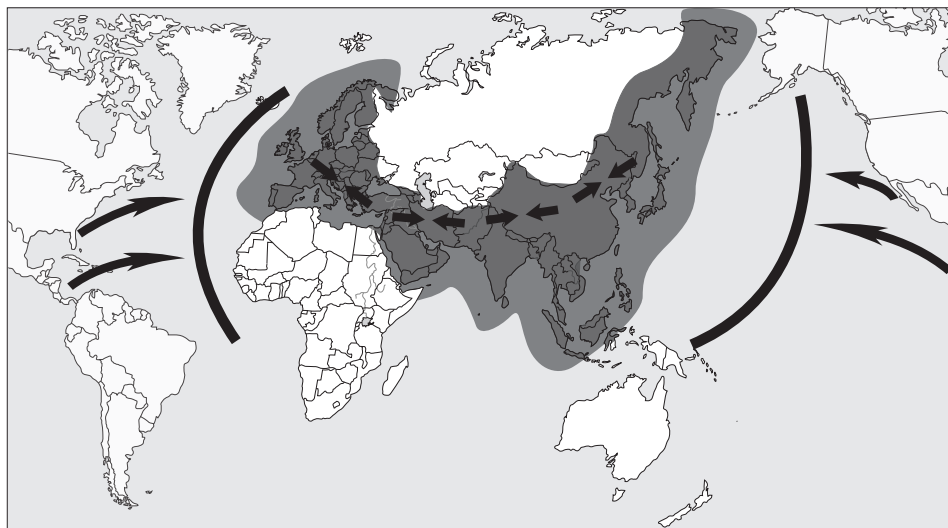
ספייקמן ביסס את רעיונותיו הגאופוליטיים והגאואסטרטגיים על משנתו של מקינדה, אך הוא הוסיף למימד היבשתי והימי של מקינדה גם את המימד האווירי. לפיכך, מדיניות חוץ של מדינה מסוימת תשפיע בהכרח גם על מדינות הרחוקות ממנה, ולא רק על שכנותיה המיידיות. יחד עם זאת, ניתן למצוא גם את השפעותיו של מהאן, ובמיוחד את העובדה כי נייודות ימית פותחת את האפשרויות למבנה גאופוליטי חדש המבוסס על אימפריות מעבר לים.

ספייקמן חילק את העולם לפי המודל שעיצב מקינדה, אך לטענתו ארץ הליבה, המוקפת על ידי העולם הימי (Rimland), תובס בסופו של דבר על ידי המעצמות הימיות, ובראשן ארצות הברית (Cohen 2003: 22). לפיכך, השולט בעולם הימי הוא השולט

על אירואסיה, ולכן בעולם כולו (מפה 9). קביעה זו הפכה את ספייקמן ל"סנדק" של מדיניות הבלימה שתהווה את מכניזם הפעולה הבלעדי של ארצות הברית בתקופת המלחמה הקרה. כמו כן, בבחינתו את הגאופוליטיקה שתהווה לאחר מלחמת העולם השנייה, צפה ספייקמן תהליכים שהתרחשו שנים רבות לאחר מותו.

ראשית, הוא טען כי אירועים באירואסיה ישפיעו באופן ישיר על ביטחונה הלאומי של ארצות הברית. בצורה מפורטת יותר הוא קבע כי על ארצות הברית לשאוף לכינונה מחדש של גרמניה חזקה. זאת כיוון שרק כך ניתן יהיה לבלום את ההתפשטות הקומוניסטית מערבה. כמו כן, הוא צפה את היריבות הסינית-רוסית בסוגיית הגבולות, כפי שאכן היה בשנות ה-60, וכן את הפיכתה של סין למעצמה האסיאתית העיקרית. אי לכך יהיה על ארצות הברית לדאוג להגנתה של יפן.

במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-20 עברו על אירופה שתי מלחמות ששינו באופן קיצוני את הסדר העולמי והביאו לירידת כוחן הפוליטי, הכלכלי והצבאי של מדינות אירופה השונות ובראשן בריטניה וצרפת. לאחר מלחמת העולם השנייה אירופה לא הייתה יותר במרכז של הגאופוליטיקה העולמית. לאחר המלחמה נשלטה הגאופוליטיקה העולמית, במשך למעלה מארבעה עשורים, על ידי שתי מעצמות שנמצאו מחוץ לאירופה – ארצות הברית וברית המועצות. מערכת היחסים בין שתי המעצמות – המלחמה הקרה – היא שהשפיעה ועיצבה את הגאופוליטיקה. הפרק

מפה 9: מפת העולם על פי ספייקמן

הבא יעסוק בהיבטים היסטוריים של הגאופוליטיקה של שתי מעצמות העל קודם למלחמה הקרה. זאת על מנת להצביע על תהליכי המשכיות ושינויים גאופוליטיים שישפיעו על ניהול מדיניות החוץ, של ארצות הברית וברית המועצות במהלך המלחמה הקרה, בהם יעסוק הפרק השלישי.

התפתחות הגאופוליטיקה של ארצות הברית וברית המועצות לפני המלחמה הקרה

מטרתו של פרק זה להוות מבוא לגאופוליטיקה של המלחמה הקרה תוך כדי בחינת העקרונות הגאופוליטיים של שתי מעצמות-העל שצמחו על שרידי הסדר העולמי הישן וקריסתן של המעצמות הוותיקות (צרפת ובריטניה) והחדשות (גרמניה ויפן). מטרה נוספת היא להצביע על מגמות שינוי והמשכיות בניהול מדיניות החוץ של שתי מעצמות-העל, תוך שימת דגש על ההיבט הגאופוליטי. כמו כן ממשיך פרק זה את הדיון ההגותי-היסטורי שהחל בפרק הקודם יחד עם דיון מעשי במושגי הגאופוליטיקה.

הגאופוליטיקה הרוסית/סובייטית

על מנת להבין את היסודות הגאופוליטיים של ברית המועצות בתקופת המלחמה הקרה יש לחזור ולבחון את מדיניות החוץ הרוסית, כפי שעוצבה כבר מימיו של הצאר פטר הגדול (1689-1725). לפיכך, ניתן לדבר על המשכיות רציפה של עקרונות מדיניות החוץ הרוסית מתקופת הצארים לבית רומאנוב, שנמשכו גם בזמן שלטונה של המפלגה הקומוניסטית. עקרונות אלו התבססו על מצבה הגאוגרפי ושאיפותיה הפוליטיות של רוסיה/ברית המועצות. לפיכך, מבחינה גאופוליטית וגאואסטרטגית, לא הייתה למהפכת 1917 כל משמעות לעיצוב מדיניות החוץ של רוסיה בעידן הקומוניסטי (Gray 1977: 33-34).

ביחס למדינות אירופה האחרות, רוסיה הייתה (והינה) מדינת ענק השוכנת בפריפריה האירופאית (מפה 10). המישורים הפתוחים וגבולותיה הארוכים וחסרי הגנה טבעית הפכו את רוסיה ליעד מועדף לפלישות במהלך ההיסטוריה, כדוגמת הוויקינגים והמונגולים. כמו כן, ריחוקה הרב של רוסיה ממערב אירופה הביא לכך כי רוסיה פיגרה מאוד מבחינה כלכלית, טכנולוגית ומדעית בהשוואה למדינות מערב ומרכז אירופה. בזמן שבמערב הסתיימה המהפכה התעשייתית או שהייתה בשיאה, רוסיה הייתה עדיין מדינה אגררית בכלכלתה ופיאודלית בשיטתה הפוליטית.

פטר הגדול היה הראשון שהבין כי רק התקרבות למערב תביא לפריצת הבדידות הפוליטית והכלכלית של רוסיה ותאפשר יצירת גבולות ברי-הגנה (Lee 1993: 15-17). לפיכך, ניתן לקבוע רשימה של ארבעה עקרונות המהווים את יסודות מדיניות החוץ

מפה 10 : רוסיה

הרוסית, בהקשר הגאופוליטי שלה והנובעים ממדיניות החוץ של פטר הגדול:

1. הבטחת הגבולות
2. גישה לנמלי מים חמים
3. חיסול התלות הכלכלית
4. התרחבות מערבה, מזרחה ודרומה דרך נתיבים יבשתיים

מרשימה זו ניתן לראות כי העקרונות למעשה נובעים זה מזה ומשפיעים ומושפעים האחד מן השני.

העיקרון הראשון, קרי יצירת גבולות בטוחים, תורגם מבחינה מעשית לשתי צורות פעולה. הראשונה הייתה יצירת חגורת הגנה טריטוריאלית על ידי סיפוח וכיבוש שטחים, בעיקר לכיוון מערב. דרך הפעולה השנייה הייתה יצירת מערכת בריתות עם המעצמה החזקה באזור מסוים, וזאת על מנת למנוע ממנה להתקיף את רוסיה ולקבל את הסכמתה לפעולות ההתפשטות הרוסיות. הדוגמא המובהקת ביותר בתקופה הצארית הייתה שורה של הסכמים בין רוסיה, אוסטריה ופרוסיה, אשר חילקו את פולין בין שלוש המעצמות (1772, 1793, 1795). בכך יצרה לעצמה רוסיה, תוך יצירת מערכת הסכמים עם המעצמות שגבלו עמה במערב, חגורת הגנה על ידי חיסולה של פולין כישות מדינית-ריבונית (Marriman 1996: 488-491).

דוגמא שנייה היא ההסכם הידוע לשמצה שנחתם בין גרמניה וברית המועצות ערב מלחמת העולם השנייה – הסכם ריבנטרופ-מולוטוב (23 באוגוסט 1939). ברית המועצות זיהתה את גרמניה כמדינה החזקה ביותר באירופה, לנוכח חולשתן המדינית של בריטניה וצרפת. בהסכם זה זכתה ברית המועצות בהסכמתה ובהכרתה של גרמניה לגבי ההשתלטות הרוסית על חלקה המזרחי של פולין ועל המדינות הבלטיות. בכך זכתה ברית המועצות ברצועת הגנה רחבה עבור מרכזי התעשייה והאוכלוסייה שלה (Albrecht-Carrié 1972: 256-257). באופן בולט זכתה ברית המועצות לרצועת הגנה רחבה עם ההשתלטות הסובייטית על מדינות מזרח אירופה במהלך מלחמת העולם השנייה והפיכתן למדינות חיץ בין ברית המועצות לנוכחות האמריקנית במערב אירופה.

שאיפה גאופוליטית נוספת, שמקורה גם היא בימיו של פטר הגדול, הייתה השגת נמל שמימיו אינם קופאים בחורף, כדי לקדם את המסחר בין רוסיה ומערב אירופה. הנהרות והנמלים העיקריים של רוסיה קופאים למשך מספר חודשים כל שנה. רק עיר הנמל מורמנסק אינה חסומה על ידי קרח, אך מיקומה הרחק בצפון מנע ממנה להפוך לציר סחר מרכזי בין רוסיה ואירופה. לפיכך היכולת לשלוט על נמל מים חמים הפך לצורך חיוני, ראשית, לשם קידומה הכלכלי של רוסיה, ובהמשך גם לצורך צבאי. צורך זה גבר עם הגעתה של רוסיה לחופי האוקיינוס השקט והרצון לבסס כוח ימי שיהיה מסוגל לאיים על המאחזים האירופאים במזרח אסיה ובדרומה. שאיפה זו סיבכה את רוסיה בשורה ארוכה של מלחמות, שהעיקריות שבהן היו מלחמת קרים (1853-1856) ומלחמת רוסיה יפן (1904-1905).

תפיסות יסוד אלו, קרי יצירת חגורת הגנה ושאיפה להגיע לנמלי מים חמים יאפיינו את מדיניות החוץ הסובייטית גם בתקופת המלחמה הקרה. ההבדל המהותי בין התקופה שלפני מלחמת העולם השנייה והתקופה שלאחריה (המלחמה הקרה) נעוץ בעובדה כי החל משנות ה-50 של המאה ה-20 החלה ברית המועצות לנסות ולהגביר את עוצמתה הימית. זאת בניסיון להגיע לאזורים שלברית המועצות אין קשר יבשתי אתם, כדוגמת אפריקה ואמריקה הלטינית. מגמות אלו ייבחנו בהרחבה בהמשך.

הגאופוליטיקה האמריקנית

בניגוד לברית המועצות, בה ניתן למצוא המשכיות בעקרונות הגאופוליטיים, הרי בארצות הברית התרחש שינוי דרסטי, לאורך השנים, במדיניות החוץ האמריקנית

והנגזרת הגאופוליטית שלה. באופן גס ניתן לחלק את מדיניות החוץ האמריקנית לשלוש תקופות עיקריות:

1. בדלנות מעשית (1800-1895)
2. בדלנות תיאורטית (1895-1941)
3. מעורבות מעשית (1941 ואילך)

לפיכך, במקרה של ארצות הברית ניתן לדבר על תהליך של שינוי הדרגתי בתפיסתה של ארצות הברית את מקומה במערכת הבין-לאומית, שכתוצאה ממנו התרחשו שינויים עקרוניים בתפיסת הגאופוליטיקה ובחשיבה המדינית האמריקנית. כמו כן, שלוש תקופות אלו מציינות את עלייתה של ארצות הברית מאוסף של מושבות בריטיות בחופו המערבי של האוקיינוס האטלנטי לדרגה של מעצמת-על פוליטית, כלכלית וצבאית.

ארצות הברית נהנתה ממספר גורמי יסוד גאופוליטיים, שהייתה להם השפעה מכריעה על התפתחות מעמדה הבין-לאומי. בניגוד למדינות אירופה, לארצות הברית הייתה גישה למשאבים טבעיים רבים, שטח יבשתי עצום וגבולות בטוחים.²⁷ המרחק הרב בין ארצות הברית ואירופה איפשר לארצות הברית להישאר מדינה ניטרלית במהלך רוב המאה ה-19, וארצות הברית לא השתתפה באופן ישיר בעימותים הצבאיים שהתרחשו באירופה, כגון מלחמות נפוליון. כמו כן, ארצות הברית לא נקטה עמדה בסוגיית 'השאלה המזרחית', שעסקה בחולשתה של האימפריה העות'מאנית. ארצות הברית גם לא השתתפה במרוץ האימפריאליסטי האירופאי ביבשת אפריקה, מרוץ שהביא את מדינות אירופה לסיפה של מלחמה ביניהן. עובדת היותה ניטרלית איפשרה לארצות הברית להשקיע משאבים מצומצמים בצבאה היבשתי ורוב ההשקעות הכלכליות הופנו לפיתוח תשתיות אזרחיות והרחבת בסיסה התעשייתית.²⁸

לאחר המהפכה האמריקנית וחתימת חוזה פריז (1783), כוונה מדיניות החוץ האמריקנית לצמצום הנוכחות האירופאית בצפון אמריקה. מטרת המדיניות בתקופה

27 ממזרח וממערב תחמו את ארצות הברית שני אוקיינוסים רחבי ידיים. קנדה, מצפון, לא היוותה איום לאחר חתימת הסכם השלום עם בריטניה (1815). מקסיקו, בדרום, מעולם לא היוותה איום אסטרטגי. מערך גבולות זה יצר בארצות הברית את התחושה שהיא למעשה מדינת אי. על השפעתה של תפיסת ארצות הברית כמדינת אי על מדיניות החוץ האמריקנית ראו: Alexander 2005: 1-6.

28 יש לציין כי פיתוח מסילות הברזל במערב אירופה נבע גם מצורך צבאי, ואילו בארצות הברית היה זה צורך אזרחי גרידא.

זו הייתה לבסס את הריבונות הטריטוריאלית של הרפובליקה הצעירה בשטחים שפנו על ידי הבריטים ולהרחיב את שטחה הריבוני של ארצות הברית, במיוחד מערבה מהרי האפאלאצ'ים.

את תקופת הבדלנות המעשית, שנמשכה לאורך רובה המכריע של המאה ה-19, ניתן לחלק לשתי תקופות משנה. התקופה הראשונה (1783-1868) התאפיינה בניהול מדיניות אקטיבית נגד הנוכחות האירופאית בצפון אמריקה, אך ללא התערבות בעניינים פנים-אירופיים. אמנם 'המלחמה המדומה' נגד צרפת (The Quasi War, 1798-1800) ומלחמת 1812 עם בריטניה קשורות למלחמות נפוליון, אך ארצות הברית ניהלה אותן כיוון ששתי המעצמות האירופאיות פגעו בריבונות האמריקנית בים. כמו כן, מלחמת 1812 נבעה גם מגורמים הקשורים ישירות לשאיפות ההתפשטות האמריקניות לעבר קנדה, שהייתה בשליטה בריטית, וכן בגלל הטענה האמריקנית כי בריטניה תמכה בפשיטות האינדיאנים על יישובים בניו-אינגלנד. האקטיביזם האמריקני בא לידי ביטוי גם בסדרה של הסכמים טריטוריאליים עם מדינות אירופה, אשר בעקבותיהם גדל באופן משמעותי שטחה של ארצות הברית. ההסכמים החשובים ביותר היו הסכם רכישת לואיזיאנה מצרפת (1803) ורכישת פלורידה מספרד (1819). רכישת לואיזיאנה ופלורידה סיימה, למעשה, את הקולוניאליזם הצרפתי והספרדי בצפון אמריקה. ההסכם השלישי היה הסכם רכישת אלסקה מרוסיה (1867). כמו כן, בתקופה הראשונה ניהלה ארצות הברית מלחמה עם מקסיקו (1846-1848), אשר בסופה שלטה ארצות הברית על כל שטחי דרום מערב ארצות הברית של היום.

אי המעורבות האמריקנית בענייני אירופה – ה'בדלנות' (Isolation) – נגזרה תחילה מנאום הפרישה של הנשיא וושינגטון (1796), בו הוא טען כי

The great rule of conduct for us in regard to foreign nations is in extending our commercial relations, to have with them as little political connection as possible. So far as we have already formed engagements, let them be fulfilled with perfect good faith. Here let us stop. Europe has a set of primary interests, which to us have none; or a very remote relation. Hence she must be engaged in frequent controversies, the causes of which are essentially foreign to our concerns. Hence, therefore, it must be unwise in us to implicate ourselves by artificial ties in the ordinary vicissitudes of her politics, or the ordinary combinations and collisions of her friendships or enmities...Why forego the advantages of so peculiar a situation? Why

quit our own to stand upon foreign ground? Why, by interweaving our destiny with that of any part of Europe, entangle our peace and prosperity in the toils of European ambition, rivalry, interest, humor or caprice?

כלומר, וושינגטון מזהיר את העם האמריקני מפני התערבות בפוליטיקה הפנים-אירופאית וטוען כי התערבות כזו תפגע, בסופו של דבר, בשגשוגה הכלכלי והחברתי של ארצות הברית. יחד עם זאת, וושינגטון מודע לעובדה כי מדיניות בדלנית לא תוכל לבדה להגן על ארצות הברית וכי לעיתים יהיה צורך ביצירת בריתות זמניות עם מדינות אירופה (Perkins 1993: 46-47). הכרזה חשובה נוספת, המזוהה ביותר עם מדיניות הבדלנות האמריקנית, הייתה נאומו של הנשיא מונרו בפני הקונגרס האמריקני בדצמבר 1823.²⁹ נאום זה, הידוע כ"דוקטרינת מונרו", היווה את מסמך היסוד למדיניות החוץ האמריקנית עד 1917, ובפרשנות מסוימת ניתן לקבוע כי הוא משפיע עד היום, גם בעידן בו ארצות הברית היא מעצמת-על המעורבת ברוב ענייני העולם.³⁰

בדוקטרינה זו קבע מונרו כי כל שטחי יבשת אמריקה אינן פתוחים יותר לקולוניזציה אירופאית וכל ניסיון עתידי של מעצמה אירופאית לחדור ליבשת ייתפס על ידי ארצות הברית כאיום על ביטחונה הלאומי וכעילה למלחמה.³¹ עוד נובע מהאיום כי ארצות הברית עצמה לא תתערב במערכת המדינית האירופאית ולא תתמוך בצד זה או אחר (Perkins 1993: 165-169). מנאום זה נגזרה התפיסה שראתה את ארצות הברית כמעצמה הגמונית על כל יבשת אמריקה. תפיסה זו רלבנטית גם כיום.

בתקופת המשנה השנייה, שנמשכה עד 1895, התמקדה ארצות הברית בהרחבת ההתיישבות מערבה מנהר המיסיסיפי ועד לחופי האוקיינוס השקט וכן התמקדה בפיתוח תעשייתה. בסוף המאה ה-19 הפכה ארצות הברית להיות המעצמה התעשייתית המובילה בעולם והחלה לחפש את הדרך להפוך את עוצמתה הכלכלית לעוצמה פוליטית בין-לאומית.

התקופה השנייה, תקופת הבדלנות התיאורטית, החלה עם סיפוחם של איי הוואי ואיים קטנים אחרים במערב האוקיינוס השקט. בהמשך, בעקבות המלחמה עם ספרד

29 את הנאום כתב למעשה מזכיר המדינה של מונרו ג'ון קווינסי אדמס.

30 לנוסח הנאום ראו: www.yale.edu/lawweb/avalon/monroe.htm

31 על הרקע המדיני לפרסום דוקטרינת מונרו ראו: Combs 1986: 67-71.

(1898), השיגה ארצות הברית שליטה על קובה, פורטו-ריקו והפיליפינים. בכך הפכה ארצות הברית למעצמה אימפריאליסטית, ולמעשה החלה להיות מעורבת בענייני העולם, תוך הגברת מעורבותה והתעניינותה באמריקה הלטינית ובמזרח אסיה (Combs 1986: 120-128). באמריקה הלטינית נקטה ארצות הברית צעדים פוליטיים וכלכליים על מנת להבטיח את ההגמוניה שלה, ובשלושת העשורים הראשונים של המאה ה-20 פעל הצבא האמריקני בשורה של מדינות באמריקה הלטינית במטרה לבסס משטרים פרו-אמריקניים.

את שיאה של ההתנערות האמריקנית מתפיסתה הבדלנית ניתן לראות בתמיכתה של ארצות הברית במדינות ההסכמה, צרפת ובריטניה, במהלך מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת בכניסתה בפועל למלחמה לצידן של מדינות אלה (1917). אך יש לציין כי חלק מהגורמים שהביאו את ארצות הברית להתערב במלחמה האירופאית היו הצהרות מלחמתיות של גרמניה נגד ארצות הברית, כדוגמת ההכרזה על לוחמת צוללות בלתי מוגבלת וההבטחה למקסיקו כי היא תבוא לעזרתה באם זו תפלוש לארצות הברית (ימברק צימרמן).

לאחר כניסתה של ארצות הברית למלחמה, פרסם נשיא ארצות הברית, ווילסון, מסמך ובו פרש את משנתו הפוליטית בדבר סדר עולמי חדש – מסמך 14 הנקודות.³² חשיבותו הגאופוליטית של המסמך היא ביכולתו של ווילסון להבין את הגורמים הגאופוליטיים שהביאו לפריצתה של מלחמת העולם הראשונה (Iriye 1993: 46-47). בין הגורמים החשובים היו בעיית המיעוטים האתניים, בעלי שאיפות לאומיות, הפזורים במספר מדינות ללא יכולת להתאחד מבחינה אתנית-לאומית. בעיה נוספת, לדעת ווילסון, הייתה התחרות האימפריאליסטית בין המעצמות האירופאיות. הפתרון שהציע ווילסון (סעיף 5) היה יצירת מערכת אשר תדון בתביעות הקולוניאליות של המעצמות תוך התייחסות שווה לתביעות העמים הנמצאים תחת השלטון הקולוניאליסטי (Merriman 1996: 1081-1082).

יחד עם זאת, מעורבותה של ארצות הברית בענייני אירופה הייתה קצרה, מכיוון שהקונגרס האמריקני סרב לאשרר את כניסתה של ארצות הברית לארגון חבר הלאומים. סירוב זה נבע ברובו משאיפתו של הציבור האמריקני לחזור לבדלנות המסורתית ולא להקריב חיילים אמריקנים נוספים עבור שימור האימפריאליזם האירופאי.

שנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 מוגדרות בארצות הברית כתקופה בה ארצות הברית חזרה למדיניות הבדלנות שלה. אך בחינה קפדנית של מדיניות החוץ האמריקנית, בשנים שבין המלחמות, מעלה את העובדה כי ארצות הברית הייתה רחוקה מלהיות בדלנית. במיוחד בולט הדבר בהגברת מעורבותה בענייני מזרח אסיה,³³ תוך ניסיון להגבלת כוחה הימי של יפן ועידת וושינגטון (1921), ולאחר 1937 היו גם ניסיונות להגביל את ההתפשטות היפנית ביבשת אסיה. אך ארצות הברית הייתה מעורבת גם בעניינים פוליטיים הקשורים לאירופה, כדוגמת הסכם בריאן-קלוג (1928) ודוקטרינת סטימסון (1932).

הסכם בריאן-קלוג היה ניסיון אמריקני לאחד את כל מדינות העולם להסכם רב-צדדי, אשר במסגרתו תגונה המלחמה כמכשיר מדיני ויוכרז כי יש ליישב כל מחלוקת טריטוריאלית בדרכי שלום. דוקטרינת סטימסון הייתה ניסיון של מזכיר המדינה האמריקני להוציא את ארצות הברית ממדיניות הבדלנות שלה לנוכח התוקפנות הגוברת של יפן כלפי סין. באוקטובר 1931 הצטרף נציג אמריקני רשמי, בפעם הראשונה, לחבר הלאומים, שדן באותה תקופה בתוקפנות היפנית במנצוריה (קאר 1971 : 100-102). בינואר 1932 פרסם סטימסון הצהרה שקבעה כי ארצות הברית אינה מתכוונת להכיר בכל הסכם או ברית שיפן עשויה לכפות על סין ולהשפיע בכך על הריבונות הסינית.

עם התגברות המתיחות הבין-לאומית, במיוחד במחצית השנייה של שנות ה-30, גברה הביקורת בארצות הברית כלפי מדיניות הבדלנות. אך צעדים אנטי-בדלניים שעשה הנשיא רוזבלט, כגון גיוס חובה בזמן שלום ועזרה צבאית לבריטניה וברית המועצות, עברו אך בקושי את אישור הקונגרס. הציבור האמריקני ורבים מנציגיו עדיין סירבו לכניסתה של ארצות הברית למלחמת העולם השנייה. באווירה פוליטית וציבורית זו היה ברור לממשל האמריקני, כי ארצות הברית לא תוכל להתערב בפועל במלחמה. יחד עם זאת, עוד בטרם נכנסה ארצות הברית למלחמה, החל הנשיא רוזבלט לעצב תוכנית גאופוליטית לסדר העולמי החדש, שייכון לאחר המלחמה.

באוגוסט 1941 נפגשו רוזבלט וצ'רצ'יל, סמוך לחופי קנדה, ודנו במראהו של העולם לאחר המלחמה. ההצהרה שפורסמה בסוף המפגש – 'האמנה האטלנטית' – מציגה

³³ במיוחד יש לציין את ועידת וושינגטון (1921-1922), שבמסגרתה נחתמו שלושה הסכמים שניסו להסדיר שיתוף פעולה בין המעצמות בסוגיית סין, תוך הגבלת כוחה הימי של יפן והגברת ההגמוניה האנגלו-אמריקנית. ראו: טובי 2005 : 241-243.

בפנינו מסמך בעל סעיפים, הדומים מאוד באופיים הגאופוליטי למסמך 14 הנקודות של ווילסון.³⁴ גם רוזבלט ראה את חילוקי הדעות על רקע טריטוריאלי ואתני, כגורם שהביא לפרוץ מלחמת העולם השנייה. מבחינתו של הנשיא האמריקני, העולם שלאחר המלחמה חייב להקדיש תשומת לב רבה לנושא ההגדרה העצמית של המיעוטים, תוך התייחסות לנושא הטריטוריאלי. במילים אחרות, ראשית להימנע מהשגאות שנעשו לאחר מלחמת העולם הראשונה, קרי יצירתן של מדינות חדשות ללא כל היגיון טריטוריאלי ואתני, ושנית, חיסול האימפריאליזם האירופאי (Combs 1986: 280).

רק מתקפת הפתע של יפן (7 באוגוסט 1941) והכרזת המלחמה של גרמניה ואיטליה על ארצות הברית, כמה ימים לאחר מכן, הביאו את ארצות הברית להיכנס, במלוא עוצמתה הצבאית והכלכלית, למלחמת העולם השנייה. בסיומה של המלחמה לא חזרה ארצות הברית לנהל מדיניות בדלנית, למרות קולות בארצות הברית שקראו לבדלנות מחודשת.

הפרק הבא יעסוק בגאופוליטיקה של העולם שלאחר מלחמת העולם השנייה בתוך דיון במערכת היחסים והעימותים בין שתי מעצמות-העל ותהליכים גאופוליטיים נוספים, שנגזרו מתוצאות מלחמת העולם השנייה, ובמיוחד תהליך הדה-קולוניזציה.

הגאופוליטיקה של המלחמה הקרה

סיומה של מלחמת העולם השנייה יצרה סדר עולמי חדש. השליטה בת חמש מאות השנים של אירופה הוחלפה במערכת דו-קוטבית, בה שלטו ברית המועצות וארצות הברית. אך שינויים כבירים אלו במפה הפוליטית העולמית לא הביאו לשינויים משמעותיים בתיאוריות העוסקות בגאופוליטיקה, וההגות המשכיכה להיות מושפעת מתפיסת ארץ הליבה של מקינדר ו"התנגשותה" עם תפיסת עליונותו של העולם הימי של מהאן ושל ספייקמן. מבחינת ההגות הגאופוליטית, ניתן להגדיר את המלחמה הקרה כמאבק בין תפיסת עליונות העולם הימי של מהאן ובין תפיסתו של מקינדר בדבר עליונותו של העולם היבשתי (Wright 1955: 343-344).

למרות חשיבותה הרבה של המערכת הדו-קוטבית – המלחמה הקרה – הרי התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה הושפעה מתהליך כביר לא פחות – הדה-קולוניזציה, קרי השתחררותם ההדרגתית של עמי אסיה ואפריקה מעול האימפריאליזם האירופאי, במקרים רבים תוך ניהול מאבק צבאי ארוך ועיקש.

שני התהליכים, יחסי ארצות הברית-ברית המועצות והדה-קולוניזציה, השפיעו והושפעו האחד מהשני ובמקרים רבים אף השתלבו בניהם, כדוגמת מלחמת וייטנאם. פרק זה ידון בהשפעת שני התהליכים על עיצוב העולם הברית-מלחמתי, ובמילים אחרות, על הגאופוליטיקה העולמית שלאחר מלחמת העולם השנייה.

ניתן לערוך מספר חלוקות משנה לתקופת המלחמה הקרה – 1947-1989 – לפי מספר מודלים מעצבים, הקשורים לניתוח שונה של המלחמה הקרה. חלוקת משנה פוליטית תהיה שונה מחלוקת משנה שתדגיש את מרוץ החימוש, אשר תהיה שונה מחלוקת משנה לפי מדיניות החוץ של הנשיאים האמריקניים השונים, או לחילופין, מנהיגי ברית המועצות, ששלטו יותר שנים מהקדנציות המוגבלות (לפי חוק) של הנשיאים האמריקניים.³⁵ חלוקת פרק זה תהיה לפי המודל שמציע כהן (Cohen 2003) והיא תתבצע לפי נקודת מבט גאופוליטית.

מבחינה גאופוליטית, ניתן לחלק את המלחמה הקרה לשלוש תקופות משנה. התקופה

35 כך למשל חרושצ'וב הנהיג את ברית המועצות בשנים 1953-1964. באותו תקופה כיהנו בארצות הברית שלושה נשיאים: אייזנהאואר, קנדי וג'ונסון. בתקופת שלטונו של ברוזיניב (1964-1982) פעל מנהיג ברית המועצות מול חמישה נשיאים אמריקניים: ג'ונסון, ניקסון, פורד קרטור ורייגן.

הראשונה (1947-1956) מציינת את ההיערכות האמריקנית לבלימת ההתפשטות הקומוניסטית, שנעשתה בעיקר על ידי יצירת מערכת בריתות דו-צדדיות ואזוריות, שלמעשה הקיפו את הגוש הקומוניסטי, האירואסיאטי. התקופה השנייה (1957-1979), התאפיינה בניסיונותיה של ברית המועצות לפרוץ את טבעת הבלימה האמריקנית ולחדור לאזורים שהיו בשליטה היסטורית של המערב, כדוגמת אפריקה ואמריקה הלטינית. בתקופה השלישית, (1980-1989), נסוגה ברית המועצות בהדרגה מהאזורים אליהם חדרה בתקופה השנייה, ובסופה של נסיגה זו קרסה, למעשה, ברית המועצות.

למרות שברית המועצות הייתה היוזמת בתקופה השנייה והשלישית, הרי ארצות הברית לא הייתה במגננה, ופעלה רק כתגובה לנוכח התוקפנות הקומוניסטית, אלא יזמה גם היא מדיניות אקטיבית ולעיתים אגרסיבית, להמשך בלימת ההתפשטות הסובייטית. מכלול פעולות אלו של ארצות הברית תרמו גם הן באופן מכריע לקריסתה של ברית המועצות. כלומר, בפרק המשנה השלישי ייבחנו הגורמים הגאופוליטיים שהביאו לקריסתה של ברית המועצות.

שלב I: יצירת טבעת הבלימה (1947-1956)

העשור הראשון של המלחמה הקרה מתאפיין בבנייתה של מערכת חששות הדדית בין ברית המועצות וארצות הברית. המפה הגאופוליטית העולמית, בשלב הראשון של המלחמה הקרה, מציגה את היווצרותו של מבנה היררכי המבוסס על מערכת דו-קוטבית, כשרובו של העולם נכלל בתוך אחד משני המחנות. יבשת אירואסיה הייתה בשליטת ברית המועצות והעולם המבוסס על סחר ימי היה תחת הגמוניה אמריקנית. כמו כן במהלך השלב הראשון נוצר גוש שלישי – המדינות הבלתי מזדהות (Non-Alignment). מרכזו של גוש זה היה בדרום אסיה, והמדינה העיקרית בו הייתה הודו, אשר זכתה לעצמאות באוגוסט 1947 (Hagerty and Hagerty 2005: 20-21). המאפיין העיקרי של גוש זה היה שאיפתם של מנהיגי המדינות החברות בו לא לנקוט עמדה ברורה וחד-משמעית כלפי הגוש האמריקני או הגוש הסובייטי (Bell 2001: 248-251; Corbridge 1993: 187-188). כך נוצר למעשה 'העולם השלישי', אשר בראשיתו היה בעל מאפיינים פוליטיים, קרי אי הזדהות עם העולם הראשון (ארצות הברית) או העולם השני (ברית המועצות). עם השנים הפך המושג להיות מזוהה עם אי יציבות פוליטית וחוסר התפתחות כלכלית.

באופן כללי, המלחמה הקרה התנהלה בין שני עולמות, העולם היבשתי (Heartland)

והעולם הימי (Rimland), בהתאם לתיאוריה של ספייקמן, אותה פיתח במהלך מלחמת העולם השנייה (Spykman 1969: 170-177). העולם היבשתי, האירואסיאתי, היה בעל שני אזורים גאופוליטיים עיקריים. ארץ הליבה הסובייטית, אליה סופחו לאחר מלחמת העולם השנייה, המדינות הבלטיות ומדינות מזרח אירופה. האזור השני היה מזרח אסיה אשר בעזרת השפעה על סין וצפון קוריאה הצליחה ברית המועצות להקרין איום על ההגמוניה האמריקנית של ארצות הברית במערב האוקיינוס השקט.

העולם הימי כלל את מדינות אגן האוקיינוס האטלנטי, ובכלל זה את אירופה הימית (מערב אירופה), מדינות צפון אפריקה, ממצרים במזרח ועד מרוקו במערב, מדינות האיים של דרום מזרח אסיה ואוקייניה. אפריקה שמתחת לסהרה הייתה, בשלב זה של המלחמה הקרה עדיין בשליטה אימפריאליסטית של מדינות מערב אירופה. בהקשר המזרח תיכוני יש לציין, כי ברובו של השלב הראשון עדיין היה אזור זה בתחום השפעתו של העולם הימי. ארצות הברית עדיין לא נכנסה למזרח התיכון במלוא עוצמתה הפוליטית, הכלכלית והצבאית ומעורבותה התבססה על הנוכחות הבריטית הצבאית בבסיסים בירדן ובמצרים (Smith 1998: 83).³⁶ שינויים גאופוליטיים החלו להתרחש בשלהי התקופה כשמדינות ערב השונות, שהחשובה בניהן הייתה מצרים, החלו לנוע לתחום מרחב ההשפעה של ברית המועצות.

אמריקה הלטינית הייתה קשורה באופן הדוק, פוליטית וכלכלית, לארצות הברית. המדינות הלטיניות היו תלויות בהון האמריקני להשקעות ולפיתוח כלכלי. כמו כן, מדינת הייצוא העיקרית של אמריקה הלטינית בכלל, ואזור הקריביים בפרט, הייתה ארצות הברית. הקשר לארצות הברית נבע גם מנוכחות צבאית אמריקנית בפורטו ריקו, קובה ופנמה. כך המשיכה להתבסס ההגמוניה האמריקנית המוחלטת בחצי הכדור המערבי, הגמוניה עליה תקרא ברית המועצות תגר בשלב השני של המלחמה הקרה.

לאחר מערב אירופה עמד מערב האוקיינוס השקט במרכז ההתעניינות הביטחונית של ארצות הברית. עם פרוץ מלחמת קוריאה (יוני 1950) הפך אזור זה, למעשה, לזירת ההתגוששות העיקרית של המלחמה הקרה. עוצמתה הצבאית של ארצות הברית התבססה בעיקר על כוחה הימי. כמו כן, הייתה לארצות הברית נוכחות צבאית בדרום קוריאה, יפן והפיליפינים. ארצות הברית נתמכה גם על ידי אוסטרליה ותאילנד,

36 לסקירות על מדיניותה של ארצות הברית במזרח התיכון בשלהי שנות ה-40 והמחצית הראשונה של שנות ה-50 ראו: יזהר 1973: 25-46.

שהתנערה מבדלנותה ההיסטורית וקשרה עצמה בברית צבאית עם ארצות הברית.

העורף הכלכלי-תעשייתי של האזור הסובייטי היה באזור הרי האורל, לאחר שהועבר מרוסיה האירופאית ואוקראינה עם הכיבוש הגרמני במהלך מלחמת העולם השנייה. מרכזו הכלכלי של העולם הימי היה בצפון מזרח ארצות הברית ובמערב התיכון. עם תחילת שיקומה של מערב אירופה ('יתוכנית מרשל'), הצטרפו מדינות מערב אירופה בהדרגה וחזקו את הגרעין הכלכלי של העולם הימי. שני החלקים, האירופאי והאמריקני, היו מחוברים על ידי נתיבים ימיים לרוחב צפון האוקיינוס האטלנטי. תוכנית מרשל הביאה להתחזקותו הכלכלית של העולם הימי, ובכך נוצר המימד הגאו-כלכלי של המלחמה הקרה (Dunbabin 1994: 93-94).

כאמור, המאפיין הבולט של השלב הראשון היה היווצרותה של מערכת פוליטית, המבוססת על שורת בריתות שכוננה ארצות הברית במטרה להכיל את ברית המועצות ולמנוע ממנה מלצאת מתחומי השפעתה. ב-12 במרס 1947, בנאום בפני הקונגרס האמריקני, כונן הנשיא טרומן את מדיניותה של ארצות הברית במלחמה הקרה – מדיניות הבלימה (Containment). כפי שראינו, את הבסיס ההגותי הגאופוליטי יצר ספייקמן, שטען כי על העולם הימי להקיף את העולם היבשתי (אירואסיה), הנשלט על ידי ברית המועצות וכי רק כך תוכל ארצות הברית להכריע את ברית המועצות. אך לנאומו של טרומן קדמו מספר הצהרות גאופוליטיות נוספות, כדוגמת 'נאום פולטון' של צ'רצ'יל ו'המברק הארוך' של קנאן, איש מחלקת המדינה ששירת בשגרירות ארצות הברית במוסקבה (Dobson and Marsh 2001: 21).

במדיניות הבלימה קבע טרומן כי ארצות הברית תבוא לעזרתה של כל מדינה, שתעמוד בפני איום חיצוני או פנימי.³⁷ הכרזתו לוותה בסדרה של בריתות הגנה שארצות הברית החלה לחתום עם מדינות באזורים שונים בעולם. הברית הראשונה הייתה חוזה הגנה רב-צדדי עם מדינות אמריקה הלטינית (Inter-American Reciprocal Assistance [Rio Pact]), שנחתם בספטמבר 1947 (רחום 2003: 158-160). חוזה ההגנה השני, והמפורסם ביותר, היה הברית הצפון אטלנטית (North Atlantic Treaty Organization – NATO). החוזה נחתם באפריל 1949 והוא המציין, יותר מכל, את נטישתה הסופית של מדיניות הבדלנות, על ידי ארצות הברית. הקמתה של NATO

37 הרקע לנאומו של טרומן היה הכרזתה של בריטניה כי היא לא תוכל להגן יותר על תורכיה ויוון מפני תוקפנות קומוניסטית. ראו: Dunbabin 1994: 82-83. לנוסח הנאום ראו: www.yale.edu/lawweb/avalon/trudoc.htm

מציינת גם את בלימתה הסופית של ברית המועצות באירופה ויצירתו של סטאטוס קוו גאופוליטי באירופה, שנשמר עד סוף המלחמה הקרה (Mason 1997: 13).

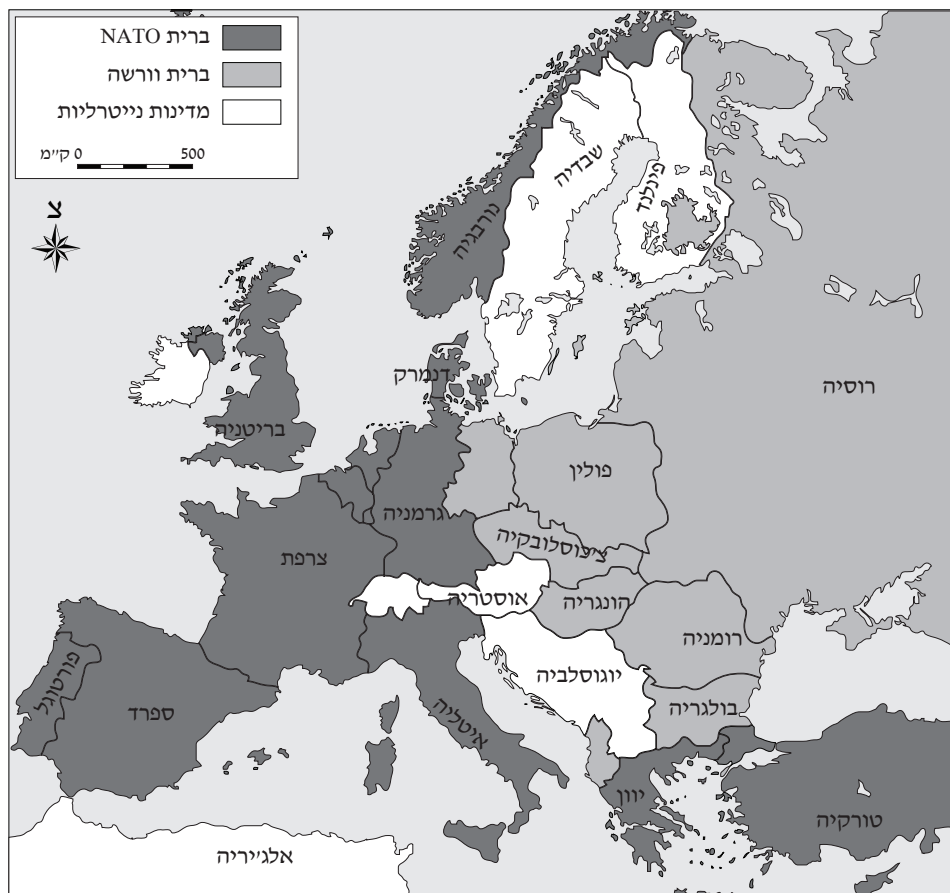
הביטוי הגאופוליטי המזרח אסיאתי של מדיניות הבלימה האמריקנית התבסס, למעשה, על שורה של בריתות הגנה דו-צדדיות (יפן והפיליפינים 1951, דרום קוריאה 1953 וטאיוון 1954) ובריתות הגנה רב-צדדיות. בספטמבר 1951 חתמה ארצות הברית על ברית הגנה עם אוסטרליה וניו זילנד (ANZUS). אמנם תחילה היה זה חוזה שהבטיח את הגנתן של אוסטרליה וניו זילנד מפני תוקפנות יפנית עתידית, אך עד מהרה היה החוזה לברית הגנה נגד תוקפנות סובייטית. בספטמבר 1954 נחתם 'ארגון האמנה הדרום מזרח אסיאתית' (Southeast Asian Treaty Organization – SEATO). הארגון הוקם לאחר שצרפת הודיעה על סיום שלטונה בהודו-סין, וארצות הברית, שחששה מפני ריק מדיני שיביא להשתלטות קומוניסטית על דרום מזרח אסיה, יצרה מערכת לבלימת הקומוניזם הסיני והצפון וייטנאמי. בברית היו חברות, מלבד ארצות הברית, גם בריטניה, צרפת, אוסטרליה, ניו זילנד, פקיסטן, תאילנד והפיליפינים (Dunbabin 1994: 5-6; Smith 1998: 63).

למערכת הבלימה האמריקנית התווספה ב-1955 'ברית בגדד' שכללה את ארצות הברית, בריטניה, פקיסטן תורכיה, איראן ועיראק. מטרתה של ברית זו הייתה לבנות מחסום מדרום לארצות הברית. ב-1959, עם יציאתה של עיראק מהברית, כוננה ארצות הברית את 'ברית המרכז' (Central Treaty Organization – CENTO). בצורה זו ארצות הברית כיתרה, למעשה, את הקומוניזם ששלט באירואסיה, בניסיון למנוע את "נבואתו" של מקינדור, כי זה השולט בארץ הליבה ישלט בעולם, מלהתממש.

במהלך השלב הראשון, ניסו ברית המועצות וסין לכונן אזור הגנה סביבן, וזאת על ידי התפשטות מעבר לגבולותיהן. מטרתה העיקרית של ברית המועצות הייתה לחזק את מסך ההגנה שייצרה לאחר מלחמת העולם השנייה, עם כיבושן-סיפוחן של מדינות מזרח אירופה. מטרה נוספת הייתה לנסות ולפרוץ את טבעת הבלימה שייצרה ארצות הברית. לפי ראייה גאופוליטית זו, ניתן להסביר את תהליך הפיכתן של מדינות מזרח אירופה לקומוניסטיות, כשהממשלות שקמו בהן היו, למעשה, ממשלות בובות שנשלטו באופן ישיר על ידי מוסקבה. בספטמבר 1947 כוננה ברית המועצות מחדש את ארגון הקומוניפורם, כתגובה לתוכנית מרשל, שחיבר באופן פוליטי וכלכלי את ברית המועצות עם גרורותיה במזרח אירופה (Smith 1998: 18). לקראת סוף השלב הראשון הוקמה 'ברית וורשה' (1955), אשר קשרה את מדינות מזרח אירופה באופן

צבאי לברית המועצות. הקמת ברית וורשה באה בתגובה לחימושה מחדש של מערב גרמניה ושילובה ב-NATO (מפה 11).

את השלב הראשון ניתן לסכם כשלב בו נעו שתי מעצמות-העל האחת כלפי השנייה. ארצות הברית יצרה מערכת בלימה מדינית, צבאית וכלכלית, במטרה להכיל את ברית המועצות וסין בתוך ארץ הליבה ולמנוע מהן מלפרוץ אותה. ברית המועצות, ובמידה מסוימת גם סין, ניסו לבסס את שליטתן באזורים אותם כבשו במהלך מלחמת העולם השנייה ולאחריה. ניסיונות הבלימה מבחינתה של ארצות הברית היו מוצלחים, והסטאטוס קוו הגאופוליטי שנוצר לאחר 1945 נשמר לאורך כל תקופת ההיערכות המציינת את השלב הראשון של המלחמה הקרה.

מפה 11 : ברית NATO וברית וורשה

שלב II: פריצת הבלימה (1957-1979)

המאפיין העיקרי של התקופה השנייה היה שורה ארוכה של ניסיונות, חלקם מוצלחים, של ברית המועצות לחדור לאזורים שהיו בהשפעת האזור הימי בכלל, ותחת הגמוניה אמריקנית בפרט. לניסיונות החדירה של ברית המועצות לאזורים חדשים התלווה גידול משמעותי בכוחה הימי (Sullivan 1978: 11-12; Ranft and Till 1984: 48-49), במטרה לשמור על המאחזים שהושגו ולהגן עליהם מפני עוצמתו של הצי האמריקני.

שלושה גורמים חברו יחדיו ואפשרו לברית המועצות לפרוץ את טבעת הבלימה. הגורם הראשון היה ריק פוליטי שנוצר עם סיומו של העידן הקולוניאלי ועזיבת מדינות אירופה את מושבותיהן בדרום מזרח אסיה ובאפריקה שמתחת לסהרה. הגורם השני, שלמעשה נגזר מהראשון, היה הכרזתה של ברית המועצות כי תתמוך בתנועות מהפכניות שנלחמו נגד שרידי האימפריאליזם המערבי. כמו כן, ממשלות מהפכניות רבות, לא בהכרח קומוניסטיות או סוציאליסטיות, חיפשו את הכרתה של ברית המועצות בניסיון לקבל הכרה פוליטית, תמיכה כלכלית וסיוע צבאי. תופעה זו אפיינה בעיקר את מדינות ערב. הגורם השלישי היה ההידרדרות ביחסי ברית המועצות-סין והתפתחותו של מאבק אידאולוגי בין שתי המעצמות הקומוניסטיות.³⁸ סין וברית המועצות החלו להתחרות ביניהן על שטחי השפעה, במיוחד בעולם השלישי (כעת בהגדרתו הכלכלית). תחרות זו הייתה אופיינית למזרח אסיה, אך מאבק סיני-רוסי היה גם באפריקה ובאמריקה הלטינית (Keylor 2003: 213-214).

המזרח התיכון היה האזור הראשון בו ניסתה ברית המועצות לפרוץ את טבעת הבלימה של ארצות הברית. מבחינה גאואסטרטגית נוכחות צבאית בסוריה ובמצרים איפשרה לברית המועצות הקרנת עוצמה ימית במזרח הים התיכון, ובכך להשיג את אחד היעדים העיקריים המסורתיים של רוסיה – גישה לנמלי מים חמים. מגמה גאופוליטית זו שילבה את המזרח התיכון, באופן מובהק, במלחמה הקרה ובמאבק הבין-מעצמתי (Smith 1998: 64).

החדירה הסובייטית למזרח התיכון החלה כבר בשלהי השלב הראשון, עם חתימת עסקת הנשק הצ'כית עם מצרים (1955). הסיוע הצבאי הסובייטי למצרים נמשך עד סמוך למלחמת יום הכיפורים, ולאחריה עברה מצרים למחנה המערב. בהדרגה התרחב הסיוע הצבאי למדינות רדיקליות נוספות במזרח התיכון, כדוגמת סוריה, עיראק ולוב

38 לסקירה על התפתחותו של העימות הסיני-רוסי ראו: Dunbabin 1994: 432-434; Bartlett 1994: 322-329.

(יודפת 1973 : 37-42). בתמורה קיבלה ברית המועצות דריסת רגל בנמלים לחופי הים התיכון והמפרץ הפרסי. הנמלים בים התיכון איפשרו לברית המועצות לתמוך בכוחה הימי בים התיכון, שהיה חלק מצי הים השחור.

האינטרסים הסובייטיים במזרח התיכון חברו לרצונן של מדינות ערב למצוא בעלת ברית חזקה מול האימפריאליזם המערבי בהנהגתה של ארצות הברית. עיראק הגדירה את הברית עם ברית המועצות כצורך ביטחוני מהמעלה הראשונה, כיוון שראתה עצמה מכותרת על ידי מדינות שהיו בעלות ברית מובהקות של ארצות הברית: תורכיה, ערב הסעודית ואיראן (עד 1979).

בקצה הדרומי של המזרח התיכון השיגה ברית המועצות דריסת רגל עם חתימת חוזה ידידות עם דרום תימן, שזכתה בעצמאותה ב-1967. הנמל בעדן היווה נקודה אסטרטגית לשליטה והקרנת עוצמה צבאית בים האדום, הים הערבי והאוקיינוס ההודי. חיזוק נוסף לנוכחות הימית הסובייטית באזור זה היה עם חתימת הסכמים עם מדינות קרן אפריקה, תחילה עם סומליה (1969), ולאחר מכן עם אתיופיה (1976).³⁹

יש לציין, כי מנהיגי מדינות ערב, כדוגמת נאצר במצרים, טענו כי בכוונתן לכוון משטרים סוציאליסטיים, אך למעשה הם היו אנטי-קומוניסטים מובהקים ואף רדפו אחר חברי המפלגה הקומוניסטית במדינותיהם. ברית המועצות לא התערבה בעניינים הפנימיים של מדינות ערב. כל עוד השיגה יתרונות גאופוליטיים וגאואסטרטגיים מול ארצות הברית, היא העלימה עין מרדיפות הקומוניסטים במדינות ערב.

תגובתה של ארצות הברית לחדירה המהירה של ברית המועצות למזרח התיכון הייתה הגברת שיתוף הפעולה הביטחוני עם תורכיה ואיראן (במסגרת CENTO), ישראל, ערב הסעודית ומדינות המפרץ הפרסי השונות. בראשית ינואר 1957 קבע הנשיא אייזנהאואר כי ארצות הברית תבוא לעזרתה של כל מדינה מזרח תיכונית שתאויס על ידי מדינה רדיקלית הנתמכת על ידי ברית המועצות (יזחר 1973 : 56).⁴⁰ הצהרה זו, הידועה בשם דוקטרינת אייזנהאואר, באה על רקע התגברותו של הרדיקליזם מצד סוריה ועיראק כלפי לבנון וירדן. בכך היוותה דוקטרינת אייזנהאואר נגזרת אזורית של דוקטרינת טרומן, כשארצות הברית התחייבה להגן על מדינות האזור מפני תוקפנות קומוניסטית. במילים אחרות, דוקטרינת אייזנהאואר יצרה מדיניות

39 על ברית המועצות בקרן אפריקה ראו: Bell 2001: 453-455.

40 לנוסח הנאום ראו: <http://coursesa.matrix.msu.edu/~hst203/documents/eisen.html>

לבלימת הקומוניזם במזרח התיכון (Dobson and Marsh 2001: 97). הצהרה זו לוותה במשלוח כוחות צבא אמריקניים ללבנון ובריטיים לירדן, וכן להגברת הנוכחות הימית של הצי השישי במזרח הים התיכון, מול חופי סוריה (שמעוני 1990: 264-267). כמו כן, רוב המאחזים הימיים שברית המועצות השיגה במזרח התיכון ובקרן אפריקה, היו בטווח מהלומה של כוחה הימי והאווירי. עובדה זו הייתה נכונה גם לגבי בסיסים שברית המועצות השיגה באמריקה הלטינית ובמזרח אסיה.

אזור נוסף בו החלה חדירה אינטנסיבית של ברית המועצות, הוא אפריקה שמדרום לסהרה. שטחים עצומים אלו החלו להשתחרר מעול האימפריאליזם האירופאי במהלך המחצית השנייה של שנות ה-50, בתהליך אלים שנמשך עד שלהי שנות ה-70. יחד עם זאת, מדינות רבות באפריקה עדיין היו קשורות באופן הדוק, במיוחד בהיבט הכלכלי, למדינות אירופה ששלטו בהן קודם לקבלת עצמאותן (Bell 2001: 231-235). ברית המועצות הציגה עצמה כאויבת הקולוניאליזם, ובכך קיוותה לזכות באמון של מדינות אפריקה החדשות, דבר שאמור היה לאפשר לה לחדור ליבשת (Gunther 1957: 85-86).

ברבות מן המדינות החדשות באפריקה קמו משטרים שהיו בעלי אוריינטציה מרקסיסטית, כדוגמת קונגו, גינאה המשוונית, מאלי, אנגולה ומוזמביק. שתי המדינות האחרונות היו בעלות חשיבות גאואסטרטגית עבור ברית המועצות. מוזמביק שוכנת לחופי האוקיינוס ההודי והנמל בעיר בירה הפך לנמל חשוב עבור שייטות צי האוקיינוס ההודי של ברית המועצות. נמל זה סיפק נקודת תצפית ומעקב על קווי התחבורה ממזרח הים התיכון והאוקיינוס ההודי לעבר כף התקווה הטובה והאוקיינוס האטלנטי. בכך היווה צי האוקיינוס ההודי הסובייטי אתגר לנוכחות הצי החמישי האמריקני ולזרוע האווירית שלו, שנמצאה באי דייגו גרסייה (Kaudhik 1983: 30-31). אנגולה, השוכנת לחופי האוקיינוס האטלנטי, איפשרה לברית המועצות לנטר את התעבורה הימית בדרכים הימיות מהאוקיינוס האטלנטי לעבר כף התקווה הטובה.

מטרותיה של ברית המועצות במדינות אחרות שמדרום לסהרה, בשלב השני של המלחמה הקרה, היו ברורות: תמיכה במשטרים בעלי אוריינטציה מרקסיסטית ותמיכה בתנועות אנטי-קולוניאליות, שעדיין נלחמו מול המדינות האירופאיות במטרה להשיג מאחזים בעלי חשיבות גאואסטרטגית וכלכלית ביבשת אפריקה וכן כדי להגן על מאחזים שכבר הושגו, במיוחד בקרן אפריקה (מפה 12). המשמעות הגאואסטרטגית של מאחזים אלו הייתה איום על נתיבי הים החיוניים של העולם הימי.

מפה 12: קרן אפריקה

יציאתן של מדינות אירופה מהקולוניות שלהן, ביחד עם החדירה הסובייטית והניסיון לתמוך במשטרים מרקסיסטיים, הביאו את אפריקה למצב של חוסר יציבות פוליטית. תהליכים מקבילים אלו גרמו לשורה ארוכה של מלחמות בין מדינות אפריקה השונות, מלחמות אזרחים והפיכות צבאיות. אמנם המזרח התיכון ואפריקה נחשבו לתחומי שליטה מסורתיים של העולם הימי, אך החדירה הקומוניסטית לאמריקה הלטינית האפילה על המהלכים הגאופוליטיים והגאואסטרטגיים של ברית המועצות במקומות אחרים.

התמיכה הסובייטית במהפכה הקומוניסטית בקובה (1959) קרבה את ברית המועצות לארצות הברית, תוך הצגת איום מוחשי על ארצות הברית עצמה. כעת נמצאה ברית המועצות "בחצר האחורית" של ארצות הברית. קובה, בהנהגת פידל קסטרו, הלאימה את כל הנכסים הכלכליים של ארצות הברית באי ולאחר ניסיון הנפל האמריקני להדחת קסטרו (מפרץ החזירים, 1961), נותק כליל הקשר בין וושינגטון וקובה, וקסטרו הכריז על התקרבותו למוסקבה. יחד עם זאת, המשך הנוכחות האמריקנית במפרץ גואנטנאמו איפשרה לארצות הברית להמשיך ולשלוט על נתיבי הים מארצות הברית לקריביים.

בניגוד למדינות מזרח אירופה, קובה לא הייתה כפופה למוסקבה. למרות שקובה הייתה תלויה בייצוא מוצריה לגוש הקומוניסטי והייתה תלויה בסיוע כלכלי וצבאי, הרי קסטרו לא היה שליט בובה של הקרמלין. המרחק הגאוגרפי מאירופה והשליטה הטוטאלית של ארצות הברית באוקיינוס האטלנטי, כפי שהודגמה במהלך משבר הטילים (1962), מנעו מברית המועצות להעמיק את מעורבותה והשפעתה באמריקה הלטינית בכלל, ובקריביים בפרט. קובה היא זו שלקחה על עצמה את המשימה להפיץ את המהפכה הקומוניסטית באמריקה הלטינית, כשמדינות היעד העיקריות היו גרנדה וניקרגואה (Dunbabin 1994: 235). כמו כן, קובה שלחה כוחות צבא לעזרת תנועות ומשטרים מרקסיסטיים באפריקה, והדוגמא הבולטת ביותר לכך הייתה אנגולה.

למרות התפתחותן של תנועות מרקסיסטיות ברחבי אמריקה הלטינית, הרי באופן גורף ניתן לומר כי ברית המועצות וקובה נכשלו בהפצת הקומוניזם ובהקמת מערך קומוניסטי ביבשת עצמה. הסיבה העיקרית לכך הייתה תגובתה החריפה של ארצות הברית כלפי החדירה הקומוניסטית לאמריקה הלטינית. ארצות הברית החלה לתמוך בכל תנועה או ממשלה שהציגו קו אנטי-קומוניסטי, גם אם היו בבסיסן אנטי-דמוקרטיים (Dunbabin 1994: 234).

משלהי שנות ה-50 ועד שנות ה-80 הפעילה ארצות הברית את 'מבצע קונדור'. הייתה זו מערכת מודיעינית ומבצעית שפעלה עם גופים אנטי-קומוניסטיים בשורה של מדינות באמריקה הלטינית. במסגרת המבצע הוקמו מיליציות חמושות שחיסלו אנשים שנחשדו בחברות בתנועות שמאל, במיוחד בארגנטינה ובצ'ילה, שם נרצחו עשרות אלפי אנשים. למרות שמטרתו של המבצע הייתה למנוע את התפשטותו של הקומוניזם, הממשלות הרדיקליות-פשיסטיות באמריקה הלטינית השתמשו בתוכנית כדי לחסל את האופוזיציה לשלטון. הפעילות האינטנסיבית של ארצות הברית מנעה, בסופו של דבר, את חדירת הקומוניזם ליבשת אמריקה, כשהמדינה הקומוניסטית היחידה (הקיימת עד היום) היא קובה. יחד עם זאת, נשארו ארגוני גרילה רבים, בעלי אוריינטציה קומוניסטית ביבשת עצמה, כדוגמת 'הנתיב הזוהר' (Sendero Luminoso) בפרו או ה-ELN בקולומביה.

אזור פעילות רביעי, בו ניתן לזהות ניסיון לחדירה סובייטית היה בדרום אסיה. למרות שהודו הצהירה על היותה מדינה בלתי מזדהה, הרי המציאות הגאופוליטית בדרום אסיה דחפה אותה לזרועותיה של ברית המועצות. הודו ראתה עצמה מדינה מוקפת אויבים (Hagerty and Hagerty 2005: 25-26). ב-1962 התנהלה מלחמה בין הודו לסין,

בה ניצחה האחרונה. וכך, ככל שיחסי הודו וסין המשיכו להיות מתוחים, הודו מצאה את עצמה מתקרבת לברית המועצות, שבשלב זה הקרע בינה ובין סין היה חד-משמעי. מן העבר השני נמצאה פקיסטן, אשר נתמכה על ידי ארצות הברית והייתה קשורה אליה בשורה של בריתות הגנה. גם בין פקיסטן והודו היו תקריות גבול רבות, אשר הובילו לשתי מלחמות בין שתי המדינות. הראשונה הייתה ב-1965 והשנייה ב-1971. סלעי המחלוקת בין שתי המדינות היו חבלי קשמיר ובנגלדש. לפיכך, העובדה שהודו ראתה את עצמה כמדינה מבודדת, הביאה אותה ליצירת קשרים צבאיים וכלכליים עם ברית המועצות. למרות זאת, עדיין ניסתה הודו לשמור על צביונה הניטרלי, ובמקביל להתקרבותה לברית המועצות נעשו ניסיונות לשיפור יחסיה עם ארצות הברית.

אך נקודת החיכוך העיקרית בתקופה השנייה הייתה מעורבות המעצמות בוייטנאם. מלחמת וייטנאם נוהלה באופן ישיר על ידי ארצות הברית, כשסין וברית המועצות תומכות בגלוי, כלכלית וצבאית, בצפון וייטנאם. ארצות הברית חששה להסלים את המלחמה כיוון שזיכרון התערבותה של סין, במהלך מלחמת קוריאה, היה עדיין טרי (סטסינג'יר 1973 : 81-82). שינוי הסטטוס קוו התאפשר רק בתקופת הכהונה הראשונה של הנשיא ניקסון (1968-1972). היועץ לביטחון לאומי של ניקסון, הנרי קיסינג'יר, זיהה את הנתק והיריבות בין סין וברית המועצות וניהל מדיניות של 'הפרד ומשול', וכך תפיסתו הגאופוליטית של קיסינג'יר יצרה, למעשה, עולם תלת-קוטבי (Ray 1995: 60).

ממשל ניקסון הבטיח לסין הכרה פוליטית אמריקנית והפסקת הגדרתה כאויבת של ארצות הברית. מצד שני, הובטח לברית המועצות סיוע כלכלי תוך איתנות כי ארצות הברית מוכנה לשקול ברצינות את הגבלת החימוש הגרעיני. מטרתה של מדיניות זו הייתה להפסיק את תמיכתן של המעצמות הקומוניסטיות בצפון וייטנאם, ואף ללחוץ על האנוי לפתוח במשא ומתן עם ארצות הברית לקראת סיום המלחמה (Combs 1986: 416-417). מדיניות גאופוליטית זו איפשרה לממשל ניקסון להסלים את המלחמה בוייטנאם, ובתחילת 1973 אף לכפות על צפון וייטנאם הסכם שלום, בתנאים אותם קבעה ארצות הברית.

לסיכום התקופה השנייה של המלחמה הקרה ניתן לומר כי ברית המועצות עשתה מאמצים כבירים לחדור לאזורים שהיו בשליטה מסורתית של העולם הימי. במיוחד יש לציין את חדירת הקומוניזם לחצי הכדור המערבי, אזור גאופוליטי בו ארצות הברית ראתה את עצמה כמעצמה הגמונית, במשך למעלה ממאה שנה. אולם הקומוניזם לא

הצליח להתבסס באזורי העולם השונים. באמריקה הלטינית הצליחה ארצות הברית להדוף את הקומוניזם מהיבשת עצמה. רוב מדינות אפריקה נשאר עדיין קשורות למדינות האירופאיות ששלטו בהן. מדינות המזרח התיכון אמנם קשרו קשרים כלכליים וצבאיים הדוקים עם ברית המועצות, אך קשרים אלו כוונו לניסיון ליצור עליונות צבאית-אסטרטגית נגד מדינת ישראל. כך שולב הסכסוך הערבי-ישראלי במסגרת הרחבה של המלחמה הקרה. יחד עם זאת, מדינות ערב לא הפכו לקומוניסטיות ואף רדפו את הקומוניסטים שפעלו בתחומן. שליטי מדינות ערב לא היו שליטי בובות בידי מוסקבה, והם ניהלו מדיניות חוץ עצמאית בהתאם לאינטרסים הלאומיים שלהם.

בשלהי התקופה השנייה ניתן לזהות נסיגה סובייטית משטחים שונים בעולם, ובמיוחד במזרח התיכון ובאפריקה. תהליכי נסיגה אלו יתגברו בתקופה השלישית והאחרונה של המלחמה הקרה.

שלב III: הנסיגה הסובייטית (1980-1989)

השלב האחרון של המלחמה הקרה התאפיין בכמה תהליכים עיקריים, שהמרכזי בהם היה האצת מגמות שהחלו כבר בסוף השלב השני, ואשר הביאו, בשלהי שנות ה-80, לקריסתה הפוליטית והגאופוליטית של ברית המועצות ולמעשה לסיומה של המלחמה הקרה. מאפיין שני היה התנתקותה המוחלטת של סין מהגוש האירואסיאתי, תחת הנהגתה של ברית המועצות והגברת המתיחות האידאולוגית והפוליטית בין שתי המעצמות הקומוניסטיות (Cohen 2003: 83-84). מגמה זו יצרה עולם אסיאתי, שהיווה אתגר הן לגוש היבשתי הסובייטי (עד לקריסתה של ברית המועצות), אך במיוחד לעולם הימי בהובלתה של ארצות הברית. עלייתה של סין כמוקד עוצמה גאופוליטי חדש היה במקביל לעלייתם של שני מוקדי כוח חדשים נוספים: יפן ומערב אירופה. אך מוקדי כוח אלה היו בעלי עוצמה כלכלית, ובשנות ה-80 עדיין לא תורגמה עוצמה זו לעוצמה פוליטית או צבאית. מגמת עלייתם של מוקדי כוח חדשים, כאלטרנטיבה לעולם הדו-קוטבי בתקופת המלחמה הקרה, תמשיך גם בתקופה שלאחר המלחמה הקרה. הניסיון לתרגם את העוצמה הכלכלית לעוצמה פוליטית, ללא תיווכה של עוצמה צבאית, מהווה מכניזם פעולה חדש.

נסיגתה של ברית המועצות מהאזורים שחדרה אליהם באפריקה ובאמריקה הלטינית לוותה באיבוד זוחל של מדינות הלוויין שלה במזרח אירופה. כמו כן, נמשכה המתיחות בין ברית המועצות וסין. ירידת כוחה של ברית המועצות היה נמשך במקביל להגברת

השפעתה של ארצות הברית במזרח התיכון. לאחר 1973 נטשה מצרים את התלות הצבאית והכלכלית שלה בברית המועצות וחברה לארצות הברית. התחזקות הקשר המצרי-אמריקני היה מהגורמים העיקריים לתחילתו של תהליך השלום בין מצרים לישראל.

למעשה, במזרח התיכון נשארו לברית המועצות מאוזנים בסוריה ובדרום תימן. סוריה נשארה בעלת הברית החשובה של הסובייטים במזרח הים התיכון, בעיקר כיוון שסוריה הייתה תלויה תלות מוחלטת בסיוע כלכלי וצבאי סובייטי, לנוכח המשך מצב המלחמה עם ישראל ותבוסותיה ב-1973 וב-1982. אך סוריה גם הגבירה את קשריה הכלכליים עם המערב, ובמיוחד עם האיחוד האירופאי.

דרום תימן נשארה גם היא בעלת ברית חשובה של ברית המועצות, והשלטון המרקסיסטי במדינה איפשר לצי הסובייטי להמשיך ולפקוד את נמל עדן. בכך שמרה ברית המועצות על נוכחות אסטרטגית בים האדום ובים הערבי. ב-1990, עם חתימת הסכם שלום בין דרום תימן וצפון תימן, נעלם השלטון המרקסיסטי, ואיתו גם המאחז הימי של ברית המועצות באזור.

ירידת כוחה של ברית המועצות קשורה קשר הדוק למעורבותה באפגניסטן. סיבת המעורבות הייתה הרצון הסובייטי לתמוך במפלגה הקומוניסטית האפגאנית. בכך המשיכה ברית המועצות בקו המדיני המסורתי שלה של יצירת חגורת הגנה על ידי מדינות גרורות. לא כאן המקום לבחון את מהלך המלחמה, אך יש לציין כי ברחבי העולם המתפתח, ובמיוחד העולם הערבי-מוסלמי ומדינות אפריקה, נתפסה ברית המועצות כמעצמה אימפריאליסטית והיא איבדה את אמינותה כפטרון האנטי-קולוניאליזם.

הפלישה הסובייטית לאפגניסטן הייתה אירוע אחד בשרשרת אירועים שסיכנו את היציבות בדרום מערב אסיה בכלל, ואת מקורות ייצוא הנפט בפרט. ב-1979 התבצעה מהפכה באיראן ושלטון השאה, הפרו-אמריקני, הוחלף בשלטון אסלאמי פונדמנטליסטי, בהנהגתו של האיאתולה חומייני. האירועים הנ"ל הביאו את הנשיא קרט, בינואר 1980, להכריז בנאום על מצב האומה (State of the Union Address), כי כל ניסיון חיצוני להשיג שליטה בכוח על אזור המפרץ הפרסי ייחשב לפגיעה באינטרסים החיוניים של ארצות הברית.⁴¹ נאום זה, המכונה גם 'דוקטרינת קרט', סיים למעשה

41 לנוסח הנאום ראו: www.jimmycarterlibrary.org/documents/speeches/su80jec.phtml

את המדיניות הניאו-בדלנית, שארצות הברית גזרה על עצמה לאחר מלחמת וייטנאם (Sick 1999: 280-281). כמו כן, אין ספק כי פרסומה של הדוקטרינה ביטלה את רוח 'הדטאנט' שאפיינה את שנות ה-70. החשש האמריקני היה כי ברית המועצות תנצל את אי-היציבות באיראן ותפלוש גם למדינה זו, ובכך תאיים על ייצוא הנפט מהמפרץ הפרסי למערב אירופה ויפן. יש להוסיף לכך את פריצתה של מלחמת איראן-עיראק (ספטמבר 1980), שערערה עוד יותר את היציבות במפרץ הפרסי. דוקטרינת קרטל מציינת את תחילת הנוכחות האמריקנית הצבאית הקבועה במפרץ הפרסי, שהלכה והתעצמה עם הקמתו של 'פיקוד המרכז' (Central Command – CENTCOM), במהלך 1983 (Dobson and Marsh 2001: 101).

בתקופת כהונתו של הנשיא רייגן (1981-1989), המכונה במחקר המלחמה הקרה השנייה, יצאה ארצות הברית באופן סופי מהמדיניות הניאו-בדלנות, שכפתה על עצמה לאחר וייטנאם. ארצות הברית החלה בניהול מדיניות אגרסיבית נגד הקומוניזם, במיוחד באמריקה הלטינית ובאפגניסטן. במסגרת מדיניות זו תמכה ארצות הברית, צבאית וכלכלית, בארגוני גרילה או בממשלות שהצהירו כי הן אנטי-קומוניסטיות, או שנלחמו בפועל בקומוניזם.⁴² במקרים רבים, כגון בניקרגואה, התעלמה המערכת האמריקנית מהפרת זכויות אדם, שביצעו אלה שנתמכו על ידה. הקו המדיני האמריקני הנוקשה התבטא גם באופן צבאי מעשי. באוקטובר 1983 ארצות הברית פלשה לאי גרנדה והפילה את השלטון הפרו-קומוניסטי, שנתמך על ידי קובה. בכך אותתה ארצות הברית כי היא לא תסבול כל חדירה או השפעה קומוניסטית נוספת באמריקה הלטינית (Bell 2001: 481-484). קרוזיר טוען טענה קיצונית הרבה יותר. לדעתו, הפלישה האמריקנית והפלת השלטון הקומוניסטי באי סימלה את התבוסה האסטרטגית הראשונה של ברית המועצות (Crozier 1999: 371), כיוון שהראתה את חוסר יכולתה של ברית המועצות להגן על משטרים קומוניסטיים שאינם נמצאים בתחום ההשפעה הישיר של צבאה היבשתי.

להדיפתה הסופית של ברית המועצות מאמריקה הלטינית ונסיגתה ההדרגתית ממאחזיה הגאופוליטיים שהשיגה באפריקה ובמזרח התיכון התלוותה גם היחלשות שליטתה על גרורותיה המזרח אירופאיות. תהליך הדרגתי זה החל בפולין כבר בראשית שנות ה-80, ועד 1989 התגבר כוחן של התנועות הדמוקרטיות ובסיומו של העשור קרסו

42 מדיניותה האגרסיבית של ארצות הברית כלפי אמריקה הלטינית נבעה מדוקטרינת רייגן שפורסמה בינואר 1981. ראו: Combs 1986: 475-478.

כל המשטרים הקומוניסטיים במדינות מזרח אירופה. סיומה הרשמי (והסמלי) של המלחמה הקרה וקריסתה של ברית המועצות היה עם נפילת חומת ברלין, בנובמבר 1989. תהליך התפרקותה של ברית המועצות התאפיין גם בהתנתקותן הפוליטית של הרפובליקות האסיאתיות מברית המועצות, ובכך היא איבדה את חגורת ההגנה שלה מדרום.

כהן טוען כי בניסיונות ההתפשטות הסובייטיים לאזורים בהם שלטו, באופן מסורתי, מדינות העולם הימי בכלל (באפריקה), וארצות הברית בפרט (באמריקה הלטינית), נעוצים שורשי הקריסה הגאופוליטית של ברית המועצות (Cohen 2003: 87). אמנם זוהי קביעה דטרמיניסטית, אך היא נובעת מהיכולת לנתח תהליכים היסטוריים בראייה לאחור. כאן המקום לבחון האם התיאוריה של מקינדר אכן הייתה רלבנטית בתקופת המלחמה הקרה.

דיון: מקינדר, מהאן והמלחמה הקרה

כאמור, מקינדר קבע כי השולט בארץ הליבה ישלוט בעולם. במציאות שלאחר מלחמת העולם השנייה, ובראייה אירופצנטרית, נראתה תפיסתו של מקינדר רלבנטית מתמיד. עוצמתה היבשתית של ברית המועצות היא זו שהכניעה את גרמניה, ובסיומה של המלחמה שלטה ברית המועצות על כל מזרח אירופה. יתר על כן, הפיכתה של סין למדינה קומוניסטית (אוקטובר 1949), ותלותה הרבה בברית המועצות הביאה את האחרונה להיות השלטת בכל האי העולמי, קרי הגוש האירואסיאתי.

מצבה הגאופוליטי של ברית המועצות איפשר לה לאיים על מערב אירופה ועל מאגרי הנפט העצומים של המזרח התיכון, שהיו חיוניים לשיקומה הכלכלי של אירופה. כמו כן, איימה ברית המועצות על ההגמוניה האמריקנית במערב האוקיינוס השקט, כיוון שמנעה מארצות הברית את היכולת להשיג מאחזים יבשתיים במזרח אסיה.

תגובתה של ארצות הברית ויעדה העיקרי בניהול מדיניות החוץ שלה לאחר מלחמת העולם השנייה היו להגביל את מרחבי ההתפשטות וההשפעה של ברית המועצות בחלקי העולם השונים. הביטוי המעשי לכך היו הדוקטרינות הגאופוליטיות השונות, החל מהדוקטרינה הגלובלית של טרומן, דרך אייזנהאואר (המזרח התיכון), ג'ונסון (הקריביים), קרטנר (המפרץ הפרסי) ורייגן (אמריקה הלטינית). היו אלה דוקטרינות אזוריות, שנבעו כולן מדוקטרינת טרומן. היבט נוסף היה כינונה של מערכת בריתות

אזוריות ובריתות הגנה דו-צדדיות, שהקיפו למעשה את ברית המועצות והגוש הקומוניסטי. לכן ניתן, למעשה, להגדיר את המלחמה הקרה כעימות גאופוליטי בין האי היבשתי ובין העולם הימי, שבסופו ניצח העולם הימי. במילים אחרות, המלחמה הציגה מאבק בין הגותו של מקינדר ובין התיאוריה שהציג מאהאן. סופה של המלחמה הקרה בניצחונה של ארצות הברית הוכיח שתפיסת מקינדר, בדבר עליונות האי היבשתי, וכי זה השולט בו שולט בעולם, לא הייתה נכונה. מאהאן, שהדגיש את העוצמה הימית כמקור לעוצמה פוליטית, היה התיאורטיקן המנצח.

ההיסטוריה הגאופוליטית של העת החדשה הוכיחה כי העולם הימי ניצח את העולם היבשתי. צרפת הובסה על ידי בריטניה במאבק על השליטה העולמית במהלך המאה ה-18, ששיאו היה במלחמת שבע השנים (1756-1763), וכך גם צרפת של נפוליון. במאבק הגרמני-בריטי, בשתי מלחמות העולם, ניסתה גרמניה להביס את בריטניה, אך בשתי מלחמות אלו נכשלה גרמניה, בעיקר הודות לעוצמתה הצבאית-הימית של ארצות הברית. יפן, שניסתה להשיג שליטה על כל מזרח אסיה, ופיתחה לשם כך אוריינטציה יבשתית, הובסה גם היא על ידי העוצמה הימית האמריקנית. יפן לא הובסה ביבשת אסיה, אלא באוקיינוס השקט.

התיאוריה של מקינדר רלבנטית בבואנו לבחון את מהלכי מלחמת העולם השנייה בזירה האירופאית היבשתית, קרי, החזית המזרחית ומאבק האיתנים בין גרמניה וברית המועצות. העובדה שגרמניה נכשלה בהבסת ברית המועצות, למרות מהלכי הפתיחה המרשימים, הייתה הגורם החשוב ביותר בהבסתה הסופית במלחמה. ארץ הליבה, בה שלטה ברית המועצות, סיפקה את המשאבים הכלכליים והאנושיים לניהול המערכה הענקית, בזמן, במרחב ובמשאבים, בין ברית המועצות וגרמניה. יחד עם זאת, אין להתעלם מהעובדה כי במהלך המלחמה, ובוודאי בשנתיים הראשונות שלה, ארצות הברית סיפקה מאות אלפי טונות של ציוד לחימה ומזון לברית המועצות. כלומר, העולם הימי הוא זה שתמך במאמצי המלחמה הכבירים של בעל בריתו היבשתי.

קיימת סיבה נוספת, ההופכת את התיאוריה של מקינדר ללא רלבנטית, בבואנו לדון על תקפותה במלחמה הקרה. מקינדר התייחס, במהדורת 1943, לטכנולוגיות הקשורות בפיתוח אמצעי הלחימה במהלך מלחמת העולם השנייה, ובמיוחד המפציץ האסטרטגי. אך לאחר המלחמה התפתחו אמצעי לחימה ופלטפורמות להעברת אותו חימוש, שלמעשה ביטלו את מימדי הזמן והמרחב (טובי 2007: 44-50). יכולתה של ארצות הברית לתקוף כל נקודה אסטרטגית בברית המועצות על ידי מפציצים ארוכי

טווח, טילים בליסטיים וטילי שיוט המשוגרים מצוללות, ביטלה למעשה את חגורת ההגנה שיצרה לעצמה ברית המועצות עם כיבוש מדינות מזרח אירופה. ארץ הליבה הייתה חשופה יותר מתמיד, ללא יכולת תגובה הולמת של ברית המועצות. אם במהלך פלישות נפוליון וגרמניה, שיחקו הגורמים הגאוגרפיים, בעיקר המרחק והאקלים, לטובתה של רוסיה/ברית המועצות, הרי גורמים אלו לא היו רלבנטיים עוד במהלך המלחמה הקרה.

אמנם גם ברית המועצות פיתחה טילים בליסטיים בין-יבשתיים, המסוגלים לפגוע במטרות בארצות הברית עצמה. אך עוצמתה הצבאית של ארצות הברית, בעיקר עוצמתה האווירית והימית, כיתרה למעשה את ארץ הליבה הסובייטית, ובמידה רבה גם את הסינית. עוצמה זו מנעה את התפשטות והתבססות הקומוניזם מעבר לאירואסיה. ניתן לטעון כי הקומוניזם הגיע לשוליים המזרחיים והדרום מזרחיים של יבשת אסיה, כדוגמת צפון קוריאה, ווייטנאם (כמדינה מאוחדת מ-1975) וכן לחצי הכדור המערבי (קובה), אך בכך הסתכמה ההתפשטות הקומוניסטית. שנית, וחשוב מכך, המדינות שהוזכרו לא היו מדינות לוויין, או גרורות, של ברית המועצות, כפי שהיו מדינות מזרח אירופה. שליטי המדינות לא היו מריונטות בידיה של מוסקבה ומנהיגיהן ניהלו מדיניות חוץ עצמאית ובלתי תלויה בברית המועצות. ניצחונה של ארצות הברית במלחמה הקרה מוכיחה, יותר מתמיד, את הרלבנטיות האוניברסלית של מהאן, ולא של מקינדר.

הגאופוליטיקה של המלחמה הקרה הציגה מכניזם התואם את עקרונות מדיניות החוץ של שתי מעצמות-העל. בכך אין שינוי במהות הגאופוליטיקה בשלהי המאה ה-19 והמחצית הראשונה של המאה ה-20. כלומר, בין ההגות הגאופוליטית ובין עקרונות מדיניות החוץ קיימת מערכת גומלין של השפעה ההדדית, בה התיאוריה מושפעת מ- ומשפיעה על המעשה.

מטרתה של ברית המועצות הייתה לבסס גבולות ברי-הגנה סביב רוסיה האירופאית, שם נמצאו מרכזי האוכלוסייה והתעשייה המרכזיים. לאחר מכן, החלו הניסיונות "לייצא" את המהפכה הקומוניסטית לרחבי העולם השלישי, תוך התנגשות אידאולוגית, שתורגמה להתנגשות גאופוליטית עם ארצות הברית ומאוחר יותר גם עם סין.

אם נטען כי תפיסתו של מקינדר לא רלבנטית לבחינת המלחמה הקרה, הרי יש לראות

את התיאוריה של ראצל, בדבר המדינה כאורגניזם החייב להתפתח, כמודל המתאים לתיאור מדיניות החוץ הסובייטית בתקופת המלחמה הקרה, ובמיוחד בתקופה השנייה. תפיסת 'המהפכה המתמדת', שפותחה על ידי טרוצקי ואומצה על ידי לנין, יכולה להוות את הנגזרת הקומוניסטית לתפיסת האורגניזם של ראצל.

מנגד, ארצות הברית השתמשה בשורה של דוקטרינות גאופוליטיות להגדרת מדיניות הבלימה. דוקטרינות אלו הוכרזו בתגובה לאיום הקומוניסטי, בחלק זה או אחר של העולם. דוקטרינות אלו והנגזרות הפוליטיות, הכלכליות והצבאיות שלהן יצרו מערכת של בריתות, הקיפו למעשה את האי העולמי ומנעו את התפשטות הקומוניזם. כיוון שהמדינה הקומוניסטית לא הצליחה לגדול, לפי תפיסת ראצל, הרי היא נדונה לכליה, כפי שאכן קרה בשלהי שנות ה-80.

הרהורים על הגאופוליטיקה בשלהי המאה ה-20

וראשית המאה ה-21

פרק מסכם זה יבחן את המגמות הגאופוליטיות שנוצרו עם היווצרותו של סדר עולמי חדש עם קריסתה של ברית המועצות וסיומה של המלחמה הקרה. אין בכוונת הפרק לנסות ולהעריך מגמות עתידיות, כיוון שידוע למי ניתנה הנבואה.

אמנם סיומה של המלחמה הקרה יצרה סדר עולמי וגאופוליטי חדש, אך רבים מהתהליכים שהתרחשו במהלך שנות ה-90 וראשית המאה ה-21 הם המשכם של תהליכים שהחלו בשלהי שנות ה-80. סיומה של המלחמה הקרה האיץ במקרים רבים את התהליכים, שייתכן שהתנהלותם הייתה נמשכת עוד שנים רבות, לו נמשכה המלחמה הקרה ונמשך המאבק הדו-קוטבי. במיוחד אמור הדבר בקשר לטרור הבין-לאומי.

שלושה שינויים עיקריים התחוללו לאחר המלחמה הקרה. הראשון היה הפיכתה של ארצות הברית למעצמת-העל היחידה. השינוי השני הוא שלמרות שתופעת המלחמה לא נעלמה, הרי העימותים הצבאיים – חדשים כישנים – היו מוגבלים באופיים, עם השפעה גאופוליטית מועטה בהשוואה למלחמות ועימותים בעבר. אמנם מלחמות קוריאנה ווייטנאם היו גם הן מוגבלות, אך היה בהן פוטנציאל, שעלול היה לדרדר את העולם למלחמה גרעינית טוטלית. השינוי השלישי הוא תהליך הגלובליזציה, בהיבט הכלכלי והפוליטי כאחד. הגלובליזציה פתחה גבולות, ולמעשה המדינה הריבונית ירדה בחשיבותה כשחקן מרכזי ביחסים הבין-לאומיים, כשהדוגמא הבולטת לכך היא מדינות האיחוד האירופאי. אך לגלובליזציה יש השפעה כלל עולמית. מגמות הגלובליזציה, כגון העברת מידע בקלות, תנועה חופשית של אנשים וסחורות וזרימת הון, ביחד עם ירידת כוחן הצבאי של מדינות רבות, הביאו להתחזקותו של הטרור הבין-לאומי (Cohen 2003: 87-88).

סיומה של המלחמה הקרה השפיעה במיוחד על המדינות שהיו תחת השלטון הסובייטי. במיוחד נכון הדבר לגבי מדינות מזרח אירופה והרפובליקות המרכז אסיאתיות. סיומו של השלטון הסובייטי במדינות מרכז אסיה, והיעלמותה של הנוכחות הסובייטית במזרח אסיה, הביאו להתחזקותה של סין, ולהפיכתה למעצמה אזורית. זוהי המגמה החשובה ביותר בעולם שלאחר המלחמה הקרה, מכיוון שבאותו אזור נמצאת מעצמה

הגמונית נוספת, ארצות הברית. מגמה חשובה נוספת היא התחזקותה של מערב אירופה והרחבת המסגרות הפוליטיות של NATO והאיחוד האירופאי. במהלך שנות ה-90 הצטרפו מדינות נוספות לשתי המסגרות הפוליטיות של מערב אירופה. מדינות אלו היו שייכות בעבר לעולם הסובייטי. כך למשל הונגריה, פולין וצ'כיה הצטרפו ב-1997, ל-NATO, ובעתיד יצטרפו מדינות נוספות (כגון אסטוניה, בולגריה ורומניה) ל-NATO ולאיחוד האירופאי. מגמה זו מחזקת את אירופה ויוצרת מאזן כוחות חדש בין מדינות אירופה ובין ארצות הברית, כמו גם בין אירופה ורוסיה.

הסדר העולמי החדש, שעוצב, על ידי עוצמתה הפוליטית הצבאית והכלכלית חסרת המתחרים (לפחות במהלך שנות ה-90) של ארצות הברית – ה-Pax Americana – לא מנע פריצתם של עימותים ולא סייע לסיומם המהיר של רבים מהעימותים הצבאיים בעולם השלישי. כבר באוגוסט 1990 קרא סדאם חוסיין, מנהיגה של עיראק, תגר על הסדר העולמי החדש, כשפלש לכווית. תגובתה של ארצות הברית הייתה מהירה וחסרת פשרות. ארצות הברית הצליחה לבנות קואליציה פוליטית-צבאית נגד עיראק, ובמהלך צבאי מכריע הביאה לנסיגת הכוחות העיראקיים מכווית. במהלך זה, הן במאפייניו המדיניים והן בהצגת כוחה הצבאי, העבירה ארצות הברית מסר ברור: ארצות הברית לא תסבול הפרה של הסדר העולמי החדש כמו גם ערעור על ההגמוניה הפוליטית שלה.

המלחמה במפרץ מהווה פרט שאינו מעיד על הכלל. ברחבי אפריקה שמתחת לסהרה וכן בשוליים הדרומיים של אירופה פרצו מלחמות אזרחים רבות, אשר במסגרתן בוצעו פשעי מלחמה, פשעים נגד האנושות ורצח עם מחרידים. העימותים הקיצוניים ביותר התרחשו בבוסניה, קוסובו, רואנדה, ליבריה וסיירה לאוניה. העולם המערבי לא מיהר להתערב בעימותים אלו, בוודאי לא באופן צבאי, עובדה שהביאה להתמשכותם של העימותים ושל הסבל האנושי (Braden and Shelley 2000: 53). יחד עם זאת, מבחינה גאוגרפית היו עימותים אלו מוגבלים ולא התפשטו מעבר לאזור בהם התנהלו. אמנם במקרה של מלחמת האזרחים בסומליה שלחה ארצות הברית את עילית כוחותיה הצבאיים, אך ב-3 באוקטובר 1993, בעקבות פשיטה שהסתבכה ואשר הביאה למותם של 18 חיילים אמריקניים,⁴³ קבע הנשיא קלינטון מדיניות צבאית אשר מנעה מעורבות צבאית ישירה, כלומר שליחת כוחות צבא לאזורי עימות בהם אין לארצות הברית

43 התיאור המקיף והטוב ביותר למעורבותה של ארצות הברית בסומליה ולפשיטת הנפל באוקטובר הוא Bowden 1999.

אינטרס ביטחוני ברור. השימוש בכוחה הצבאי של ארצות, במהלך שתי תקופות הנשיאות של קלינטון (לאחר סומליה), נעשה על ידי כוחה האווירי וחימוש מונחה מדויק ששוגר מרחק מאות קילומטרים מהיעד. דבר זה נעשה במטרה לא לסכן את חייהם של החיילים האמריקנים. מאפייני פעולה אלו הוצגו, באופן מובהק, במהלך מבצע 'שועל מדבר' (Operation Desert Fox 1998) ובמבצע 'כוח מאוחד' (Operation Allied Forces 1999).⁴⁴

האופטימיות ששררה בעולם עם סיום המלחמה הקרה התחלפה עד מהרה בפסימיות קודרת. האופטימיות הפוליטית הוצגה היטב בספרו של פרנסיס פוקוימה המין האנושי, שהתבססה על מאבק מתמיד וחסר-פשרות בין אידאולוגיות, הגיעה לסיומה עם נצחונו של הליברליזם הדמוקרטי, עם נפילת חומת ברלין וסיום המלחמה הקרה. אירוע זה עתיד היה להביא לניצחונו הסופי והכלל-עולמי של הליברליזם הפוליטי והכלכלי. אך מלחמת המפרץ הראשונה, מלחמות אזרחים אכזריות ורצח עם בדרום אירופה ובאפריקה החזירו את האווירה הפסימית ששררה בתקופת המלחמה הקרה. את הפסימיות ניתן למצוא במיוחד בספרו של סמואל הנטינגטון, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1996). בספר זה מציג הנטינגטון חלוקה גאופוליטית, המתבססת על שמונה התרבויות העיקריות בעולם (הנטינגטון 2003: 40-45). לטענתו, תרבויות אלו נמצאות במסלול התנגשות ביניהן במאבק על שליטה עולמית. ספר זה מצטרף לשורה ארוכה של חיבורים שעסקו בדמותו האלימה של העולם שלאחר המלחמה הקרה.

אולם האירועים של שנות ה-90 הציגו מכניזם כפול. אמנם מלחמות האזרחים ורצח העם נמשכו, אך היו גם אירועים אופטימיים, שהעיקרי שבהם הוא כי העימותים לא איימו, בסופו של דבר, על היציבות העולמית. מבט מאוזן על התהליכים הגאופוליטיים שהתרחשו לאחר המלחמה הקרה מראה כי במקרים רבים תהליכים מהפכניים, שנבעו, בין היתר, גם מקריסתה של ברית המועצות, התנהלו והסתיימו בדרכי שלום, והביאו ליציבות פוליטית וחברתית. במיוחד בולט הדבר במדינות הבלטיות, בפולין, רומניה ובולגריה. כמו כן, תופעות כגון פשעי מלחמה, הפרת זכויות אזרח וטרור, שלא זכו להתייחסות במהלך המלחמה הקרה, החלו לעלות על סדר היום העולמי.

44 מבצע 'שועל המדבר' היה תקיפת אתרים אסטרטגיים של עיראק בתגובה לסירובו של סדאם חוסיין לאפשר את פעולתם של פקחי האו"ם. מבצע 'כוח מאוחד' היה תקיפה אווירית משולבת של NATO, בהנהגתה של ארצות הברית, נגד הצבא היוגוסלבי שביצע רצח עם בקוסובו.

התופעה הגאופוליטית הבולטת של שלהי המאה ה-20 וראשית המאה ה-21 היא ללא ספק התפשטות הטרור הבין-לאומי. במהלך המלחמה הקרה התחברה תופעה זו לאמצעי נוסף שעמד לרשותה של ברית המועצות במלחמתה האידאולוגית נגד המערב. כמו כן, מדינות שסבלו מטרור כמו ישראל, בריטניה, ספרד ועוד, קישרו את הטרור לבעיה מקומית בעלת מאפיינים של מאבק בין שתי תפיסות פוליטיות מנוגדות. סיומה של המלחמה הקרה הפך את הטרור לבעיה כלל-עולמית, במיוחד לאחר מתקפת הטרור על ארצות הברית ב-11 בספטמבר 2001.

להתפשטותו של הטרור עזר תהליך הגלובליזציה. המערכת הפתוחה המאפיינת את הגלובליזציה מקשה על בלימת הברחות סמים ונשק ועל מניעת מעבר חופשי של ארגונים ופעילים פליליים וטרוריסטים בין הגבולות הפתוחים. ב-1996 הרכיבה מחלקת המדינה האמריקנית רשימה של ארגוני טרור המאיימים על האינטרסים האמריקניים ועל ביטחונה הלאומי.⁴⁵ בשנת 2000 עודכנה הרשימה, והיא הכילה כשלושים ארגונים, רובם מוסלמים. יחד עם זאת ולמרות שהטרור הכה בארצות הברית בראשית שנות ה-90, הרי רשויות הביטחון הלאומיות האמריקניות לא פעלו בנחרצות פוליטית, כלכלית וצבאית נגד ארגוני הטרור השונים. רק מתקפת הטרור הביאה את ארצות הברית לפעולה נחרצת.

האם ניתן לבחון את השינויים הפוליטיים הכבירים שהתרחשו לאחר המלחמה הקרה וההתנהלות הפוליטית של שלהי המאה ה-20 וראשית המאה ה-21 לפי אסכולות הגאופוליטיקה השונות שנבחנו עד כה? על מנת לענות על שאלה זו יש לבחון את מערכת היחסים הבין-לאומיים כפי שרואה זאת מעצמת העל – ארצות הברית, ובמיוחד את מערכת האיומים עליה, כפי שהוגדרו על ידי הממשל האמריקני. את האיומים ניתן לחלק, באופן פשוטני, לשתי קטגוריות. הראשונה כוללת איומים מצד מדינות, והשנייה – איום מצד ארגונים לא מדינתיים, כדוגמת ארגוני טרור. חלוקה זו שונה מהראייה הגאופוליטית האמריקנית של תקופת המלחמה הקרה, בה האיום לארצות הברית נשקף מיישות פוליטית מוגדרת אחת, ברית המועצות.

מבחינת איומים מצד מדינות, הרי מבחינת ארצות הברית האיום העיקרי נובע משאיפותיה ההגמוניות של סין ברחבי מזרח ומרכז אסיה. סין רואה בהסתלקותה של ברית המועצות מאסיה חלון הזדמנויות להרחיב את השפעתה באזור. לפיכך, אנו

יכולים למצוא את העיקרון הגאופוליטי שהתווה מקינדר אודות השליטה באירואסיה, אם כי במובנו המצומצם יותר, כלומר שליטה רק על אסיה. רצונה של סין להרחיב את השפעתה נובע, בין היתר, מהשאיפה להתקרב למקורות האנרגיה של מרכז אסיה.⁴⁶ כאן אנו יכולים למצוא את תפיסת המדינה כאורגניזם החייב לגדול אם רצונו לשרוד, התיאוריה של ראצל.

מנגד, ארצות הברית מנסה לקשור את הרפובליקות הסובייטיות לשעבר למערכת כלכלית ופוליטית בה יש לה הגמוניה. כמו כן, ארצות הברית מחזקת את קשריה עם מדינות האיים שמקיפות את אסיה: יפן, טאיוון והפיליפינים. כאן אנו רואים כי מדיניותה הגאופוליטית של ארצות הברית משלבת את התיאוריה היבשתית של מקינדר יחד עם המשך התבססות על העקרונות ההגותיים של מהאן.

לנוכח האיומים הלא-מדינתיים קשה לאתר הגות גאופוליטית המשפיעה על ההתנהלות הגאופוליטית של הארגונים השונים. ברור כי הארגונים אינם פועלים בריק גאופוליטי. ארגוני הטרור נעזרים במדינות המספקות להם מקלט (Safe Haven), בו הם יכולים להסתתר, להצטייד, להתאמן ולתכנן פעולות עתידיות. מדינות אלו מוגדרות כמדינות תומכות טרור (State Sponsors of Terrorism), ובוודאי שהמהות הגאופוליטית משפיעה גם במקרה זה. יחד עם זאת, ההגדרה של מדינה תומכת טרור על ידי מחלקת המדינה של ארצות הברית מונעת גם משיקולים פוליטיים. ברשימת מחלקת ההגנה נמצאו למשל איראן, סוריה וצפון קוריאה.⁴⁷ קיומה של רשימה זו נותנת חיזוק לרצונו של הממשל האמריקני להטיל סנקציות כלכליות, למשל. אולם מדינות כמו לבנון וערב הסעודית לא נמצאות ברשימה, למרות שידוע כי הן מהוות "מרחב בטוח" לארגוני טרור שונים. רצונה של ארצות הברית להפעיל לחץ מדיני מחד, ולשמור לעצמה בעלות ברית חיוניות מאידך, משפיע על ההתנהלות המדינית של ארצות הברית נגד הטרור הבין-לאומי.

יחד עם זאת, הגלובליזציה מאפשרת לארגוני טרור בין-לאומי, כדוגמת אל קעידה, לנוע בחופשיות ממקום למקום. טכנולוגיות הטלה-קומוניקציה מאפשרות לארגוני הטרור להעביר כספים והוראות לפעילי הארגון, ללא צורך במיקום גאוגרפי קבוע. בעניין זה אין אנו יכולים למצוא תיאוריה גאופוליטית מתאימה, וייתכן כי יש לנסות ולהגדיר תיאוריה חדשה. יתר על כן, ההבנה כי גרמניה הנאצית וברית המועצות פעלו

46 אודות המגמות הפוליטיות העתידיות של סין ראו: Khalilzad and Lesser 1998: 76-93.

47 ראו: www.state.gov/s/ct/c14151.htm.

לפי תיאוריות גאופוליטיות ברורות, ומולן פעלו מעצמות עם משנה סדורה משלהן, הביאה, בסופו של מאבק ארוך, לניצחונן של הדמוקרטיות הליברליות. לפיכך ייתכן, כי הבנת המכניזם הגאופוליטי בו פועל הטרור הבין-לאומי ויצירת תיאוריה גאופוליטית שתמודד עם הגאופוליטיקה של הטרור, יביאו לניצחון החברה המערבית על ארגוני הטרור הבין-לאומיים.

מטרתה של מונוגרפיה זו הייתה לבחון את ההיבטים התיאורטיים ואת ההתפתחות ההיסטורית של הגאופוליטיקה. אמנם ימיה של הגאופוליטיקה קדומים כימיה של הפעילות הפוליטית האנושית, והרצון להבין את השפעת הגאוגרפיה על פעילות זו נמצא בבסיס המחשבה הפוליטית העתיקה. אולם את הגאופוליטיקה המודרנית ניתן לייחס לכתיבה הפוליטית של שלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. לפיכך הגאופוליטיקה, כשדה מחקר המשלב בין הגאוגרפיה ובין מדעי המדינה, או הבוחן את השפעת הגאוגרפיה על הפוליטיקה הוא שדה מחקר חדש יחסית.

באופן גס ניתן לקבוע כי לא ניתן למצוא תיאוריה גאופוליטית אוניברסלית-נצחית. הגות גאופוליטית נכתבה על ידי חוקרים, אשר הושפעו ממצבה המיוחד של מדינתם וניסו לקבוע כיצד על מדינתם לפעול כדי שזו תגביר את כוחה. כמו כן, אנו יכולים למצוא קשרי גומלין בין ההגות ובין תהליך מדיניות החוץ של מדינה מסוימת. קשרי הגומלין בין האוסהופר לבין תפיסת 'מרחב המחייה' של הנאציזם אינם ברורים די צרכם, אם כי אין ספק כי היטלר ועוזריו הבכירים הכירו את כתיבתו של האוסהופר. לעומת זאת, השפעתו של ההוגה האמריקני מהאן על הממשל האמריקני מובהקת הרבה יותר. כמו כן, ניתן למצוא את השפעותיהם של מקינדה, ספייקמן ואחרים על עיצוב מדיניות החוץ האמריקנית שלאחר המלחמה הקרה. בכתיבהם של אישים רבים, שעיצבו וניהלו את מדיניות החוץ האמריקנית בתקופת המלחמה הקרה, אפשר למצוא אזכורים ודיון אודות הוגה דעות זה או אחר. לפיכך, אין כל ספק כי הגאופוליטיקה חורגת מתחום המדע התיאורטי, ויש לה השלכות ויישומים מעשיים. לכן טוב יעשו מקבלי ההחלטות בדרג המדיני והצבאי אם יקדישו מעט מזמנם לקריאה והבנת מהותה התיאורטית והמעשית של הגאופוליטיקה.

מקורות

- גת, ע' 2000. *מקורות המחשבה הצבאית המודרנית*. תל אביב: מערכות.
- הנטינגטון, ס' 2003. *התנגשות הציביליזציות*. ירושלים: שלם.
- טובי, ט' 2005. לידתו של אויב חדש: ארצות הברית ויחסיה עם יפן בעקבות המלחמה. בתוך: ר' קובנר (עורך), *המערכה הנשכחת – מלחמת רוסייה-יפן ומורשתה*, 247-231, תל אביב: מערכות.
- טובי, ט' 2007. *הגאואסטרטגיה במאה ה-21: היווצרותה של פרדיגמה חדשה*. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- יודפת, א' 1973. *ברית המועצות והמזרח התיכון*. תל אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור.
- יזהר, מ' 1973. *ארצות הברית והמזרח התיכון*. תל אביב: עם הספר.
- סטסינג'ר, ג'יג 1973. *אומות באפלה*. תל אביב: עם עובד.
- קאר, א' 1971. *יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות העולם*. תל אביב: עם הספר.
- קנדי, פ' 1992. *עלייתן ונפילתן של המעצמות הגדולות*. תל אביב: דביר.
- רחום, א' 2003. *תת-יבשת בטלטה – אמריקה הלטינית 1900-2000*. ירושלים: כרמל.
- שמעוני, י' 1990. *מדינות ערב – פרקי היסטוריה מדינית*. תל אביב: עם עובד.
- Agnew, J. 2003. *Geopolitics – Re-visioning World Politics*. London: Routledge.
- Albrecht-Carrié, R. 1972. *Europe after 1815*. Totowa: Littlefield Adams.
- Alexander, B. 2005. *How America Got It Right – The U.S. March to Military and Political Supremacy*. New York: Crown Forum.

Bartlett, C. J. 1994. *The Global Conflict – The International Rivalry of the Great Powers, 1880-1990*. London: Longman.

Bell, P. M. H. 2001. *The World since 1945 – An International History*. London: Arnold.

Benson, J., and T. Matsumura. 2001. *Japan 1868-1945: From Isolation to Occupation*. London: Longman.

Black, J. 2004. *The British Seaborne Empire*. Yale: Yale University Press.

Blanning, T. C. W. 2000. *The Nineteenth Century*. Oxford: Oxford University Press.

Bowden, M. 1999. *Blackhawk Down*. New York, A Signet Book.

Braden, K. E., and F. M. Shelley. 2000. *Engaging Geopolitics*. Harlow: Pearson Education.

Burbach, R., and J. Tarbell. 2004. *Imperial Overstretch*. New York: Zed Books.

Cohen, S. B. 2003. *Geopolitics of the World System*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.

Combs, J. A. 1986. *The History of American Foreign Policy*. New York: Alfred A. Knopf.

Corbridge, S. 1993. Colonialism, Post-Colonialism and the Political Geography of the Third World. In: P. J. Taylor (ed.), *Political Geography of the Twentieth Century*, 173-205, London: Belhaven Press.

Crowl, P. A. 1986. Alfred Thayer Mahan: The Naval Historian. In: P. Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy – From Machiavelli to the Nuclear Age*, 444-477, Princeton: Princeton University Press.

-
- Crozier, B. 1999. *The Rise and Fall of the Soviet Empire*. Roseville, Forum.
- Dobson, A. P., and S. Marsh. 2001. *US Foreign Policy since 1945*. London: Routledge.
- Dunbabin, J. P. D. 1994. *The Cold World – The Great Powers and Their Allies*. London: Longman.
- Flint, C. 1998. Changing Times, Changing Scales: World Politics and Political Geography since 1890. in: G. J. Demko and W. B. Wood (eds.), *Reordering the World – Geopolitical Perspectives on the 21st Century*, 19-39, Boulder: Westview Press
- Fairgrieve, J. 1924. *Geography and World Power*. London: University of London Press.
- Fukushima, Y. 1997. Japanese Geopolitics and Its Background. *Political Geography*, 16(5), 407-421.
- Gray, C. S. 1977. *The Geopolitics of the Nuclear Era*. New York: National Strategy Information Center.
- Gunther, J. 1957. *Inside Africa*. London: The Reprint Society.
- Hagerty, D. T., and H. G. Hagerty. 2005. India's Foreign Relations. In: D. T. Hagerty (ed.), *South Asia in World Politics*, 11-48. London: Rowman.
- Herwig, H. H. 1999. Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum. In: C. S. Gray and G. Sloan (eds.), *Geopolitics – Geography and Strategy*, 218-241, London: Frank Cass.
- Holdar, S. 1992. The Ideal State and the Power of Geography: The Life-Work of Rudolf Kjellén. *Political Geography*, 11(3), 307-323.

Iriye, A. 1993. *The Cambridge History of American Foreign Relations (vol. 3): The Globalizing of America, 1913-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jones, M., R. Jones, and M. Woods. 2004. *An Introduction to Political Geography – Space, Place and Politics*. London: Routledge.

Kaushik, D. 1983. *The Indian Ocean – A Strategic Dimension*. New Delhi: Vikas Publishing House.

Kearns, G. 2003. Imperial Geopolitics: Geopolitical Visions at the Dawn of the American Century. In: J. Agnew, K. Mitchell and G. Toal (eds.), *A Companion to Political Geography, 173-185*, Malden: Blackwell Publishing.

Keylor, W. R. 2003. *A World of Nations – The International Order since 1945*. Oxford: Oxford University Press.

Khalilzad, Z., and I. O. Lesser. 1998. *Sources of Conflict in the 21st Century*. Santa Monica: RAND.

Kristof, L. K. D. 1960. The Origins and Evolution of Geopolitics. *The Journal Of Conflict and Resolution*, 4(1), 15-51.

Lee, S. J. 1993. *Peter the Great*. London: Routledge.

Lee, S. J. 1999. *Imperial Germany 1871-1918*. London: Routledge.

Macartney, M. H. H., and P. Cermona. 1972. *Italy's Foreign and Colonial Policy 1914-1937*. New York: Howard Fertig.

Mackinder, H. J. 1904. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, 23(4), 421-437.

Mackinder, H. J. 1943. The Round World and the Winning of the Peace. *Foreign Affairs*, 21, 595-605.

-
- Mackinder, H. J. 1962. *Democratic Ideals and Realities*. New York: W. W. Norton & Company.
- Marriman, J. 1996. *A History of Modern Europe*. New York: W. W. Norton & Company.
- Martin, G. J. 2005. *All Possible World – A history of Geographical Ideas*. Oxford: Oxford University Press.
- Mason, J. W. 1997. *The Cold War, 1945-1991*. London: Routledge.
- McClain, J. L. 2002. *Japan – A Modern History*. New York: W. W. Norton & Company.
- Murphy, D. T. 1997. *The Heroic Earth – Geopolitical Thought in Weimar Germany, 1918-1933*. Kent: The Kent State University Press.
- Natter, W. 2003. Geopolitics in Germany, 1919-45. In: J. Agnew, K. Mitchell and G. Toal (eds.), *A Companion to Political Geography, 187-203*, Malden: Blackwell Publishing.
- Painter, J. 1995. *Politics, Geography & 'political Geography'*. London: Arnold.
- Palmer, R. R. 1986. Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War. In: P. Paret (ed.), *Makers of Modern Strategy – From Machiavelli to the Nuclear Age*, 91-119, Princeton: Princeton University Press.
- Parker, G. 1985. *Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century*. London: Croom Helm.
- Perkins, B. 1993. *The Cambridge History of American Foreign Relations (vol. 1): The Creation of a Republican Empire, 1776-1865*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pratt, J. W. 1965. *A History of United States Foreign Policy*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Pyle, K. B. 1996. *The Making of Modern Japan*. Lexington: D. C. Heath and Company.

Ranft, B., and G. Till. 1984. *The Sea in Soviet Strategy*. Annapolis: Naval Institute Press.

Ray, J. L. 1995. *Global Politics*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Renouvin, P., and J. P. Duroselle. 1968. *Introduction to the History of International Relations*. Oxford: Pall Mall Press.

Retailé, D. 2001. Geopolitics in History. In: J. Levy (ed.), *From Geopolitics to Global Politics: The French Connection*, 35-51, London: Frank Cass.

Sick, G. 1999. The United States in the Persian Gulf: From Twin Pillars to Dual Containment. In: D. W. Lesch (ed.), *The Middle East and the United States – A Historical and Political*, 277-293, Reassessment: Boulder, Westview.

Sloan, G. R. 1988. *Geopolitics in United States Strategic Policy, 1890-1987*. Brighton: Wheatsheaf Books.

Smith, J. 1998. *The Cold War, 1945-1991*. Oxford: Blackwell Publishers.

Smith, W. D. 1986. *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

Spykman, N. 1969. Heartland and Rimland. In: R. E. Kasperson and J. V. Minghi (eds.), *The Structure of Political Geography*, 170-177, London: University of London Press.

Strausz-Hupé, R. 1972. *Geopolitics – The Struggle for Space and Power*. New York: Arno Press.

Sullivan, L. 1978. *Securing the Seas: Soviet Naval Challenge and Western Alliance Options*. Washington D.C.: The Atlantic Council of the United States.

Taagepera, R. 1988. An Overview of the Growth of the Russian Empire. In: M. Rywkin (ed.), *Russian Colonial Expansion to 1917*, 1-7, London: Manswell Publishing Limited.

Takeuchi, T. 2000. Japanese Geopolitics in the 1930s and 1940s. In: K. Dodds and D. Atkinson (eds.), *Geopolitical Traditions – A Century of Geopolitical Thought*, 72-92, London: Routledge.

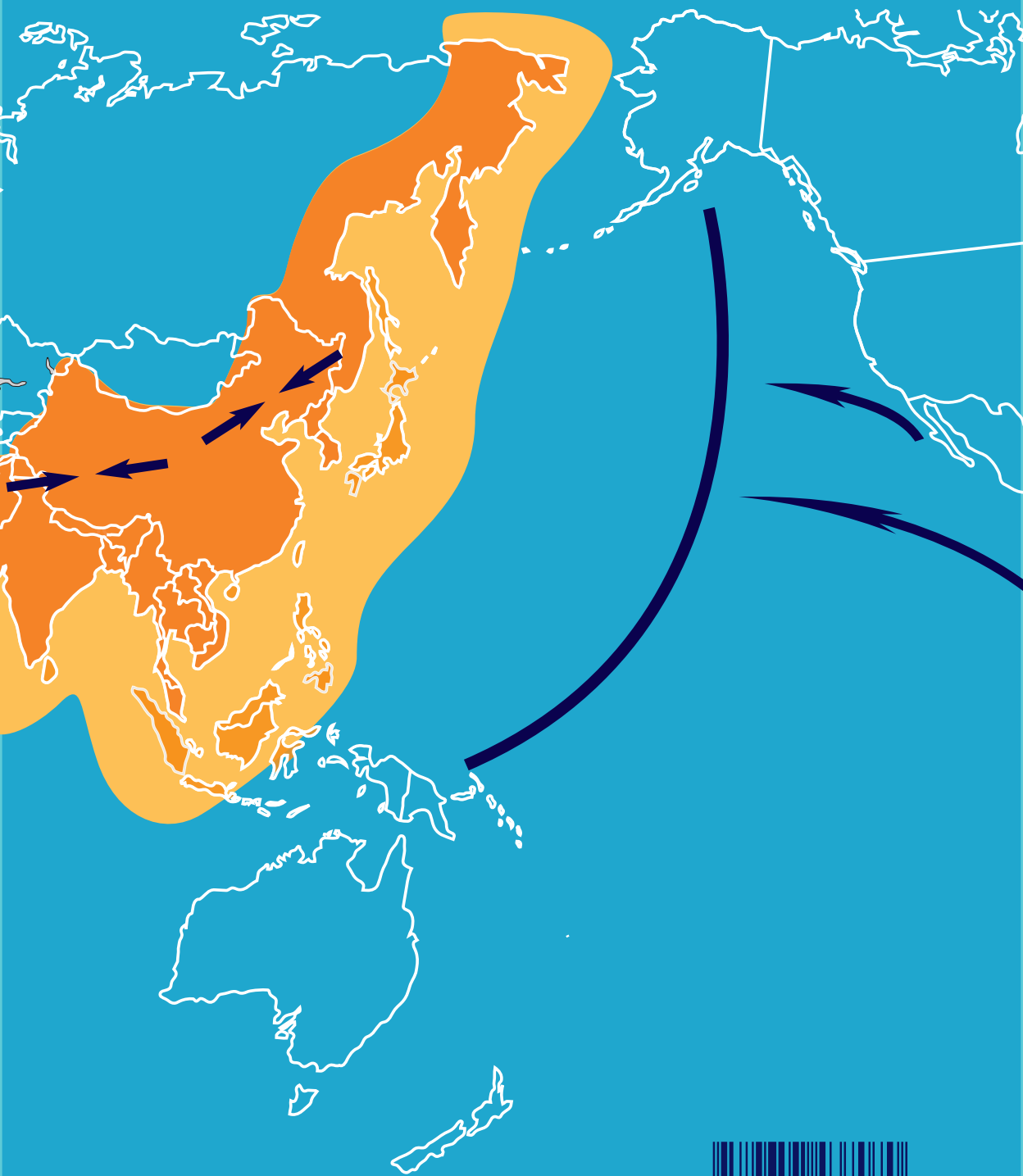
Takeuchi, T. 1994. The Japanese Imperial Tradition, Western Imperialism and Modern Japanese Geography. In: A. Godlewska and N. Smith (eds.), *Geography and Empire*, 188-206, Oxford: Blackwell.

Thomson, D. 1962. Social and Political Thought. In: F. H. Hinsley (ed.), *The New Cambridge Modern History (vol. 11) – Material Progress and World-Wide Problems, 1870-1898*, 101-120, Cambridge: Cambridge University Press.

Tuathail, G. O., S. Dalby, and P. Routledge (eds.). 1998. *The Geopolitics Reader*. London: Routledge.

Venier, P. 2005. The Diplomatic Context: Britain and International Relations in 1904. In: B. W. Blouet (ed.), *Global Geostrategy: Mackinder and the Defense of the West*, 55-63, London: Frank Cass.

Wright, Q. 1955. *The Study of International Relations*. New York: Appleton-Century-Crofts.

9 789657 437070